

קַתְרִיסִים

כתב עת לביקורת
במדעי הרוח והחברה

גליון

37

אלול תשפ"ב · ספטמבר 2022

קתריסים. כתב עת לביקורת במדעי הרוח והחברה

37

אלול תשפ"ב, ספטמבר 2022

⌘

katharsis

A Critical Review in the
Humanities and Social Sciences

Issue

37

September 2022

0 2490051099 5
דאנאקוד 249-51099

מחיר מומלץ 74 ש"ח

הדיוקן שעל העטיפה: הנס הולביין הצעיר,
אראסמוס מרוטרדם, מוזיאון הלובר, פריס

.....

.....

קתרסיס

כתב עת לביקורת
במדעי הרוח והחברה

גיליון 37

אלול תשפ"ב

ספטמבר 2022

העורכים: עמוס אדלהייט, יוחנן גלוקר, אלון הראל, יוסי
ליברזון, אבשלום לניאדו, דורון מנדלס,
יהודה פרידלנדר

מועצת המערכת: רחל בירנבאום, עודד היילברונה, איל
זמיר, אסא כשר, נועם מזרחי, עמנואל סיון,
אלישע קימרון, חנה רוזן, אלכסנדר רופא, משה שוקד,
מאיר שטרנברג, ראובן שיינדלין, דניאל שפרבר
כתובת המערכת: יוסי ליברזון, רחוב התקופה 13,
ירושלים 9262813

דואר אלקטרוני: Yosef.Liebersohn@biu.ac.il
בקרו באתר שלנו: www.katharsis.co.il

עיצוב: מאיר סדן
הודפס בטאצ' פרינט, תל-אביב
מסת"ב 6-995-540-965-978
המו"ל: מצרף – עמותה מס' 4-192-141-58
יוצא לאור על ידי הוצאת כרמל, ת"ד 43092, ירושלים
9143002 בסיוע משרד המדע, התרבות והספורט, מנהל
התרבות והאמנויות ובסיועה של הפקולטה למדעי
הרוח, אוניברסיטת בר-אילן

© כל הזכויות שמורות, 2022

בְּתַרְסִים

כתב עת לביקורת
במדעי הרוח והחברה

גיליון 37
אלול תשפ"ב
ספטמבר 2022

תוכן העניינים

7.....דבר המערכת

דב שוורץ

איש הצללים – על ספרו של אדנון עצמון, "בניי, הוו קורין פרשה
זו": עריכה ומשמעות בפסיקתא זרב כהנא.....9

דינה ברדיצ'בסקי

החץ והמפה של ההיסטוריוגרפיה הספרותית – על ספדיהן של
לילך נתנאל, שניאור: מן החיים והמוות, וחמוטל בר יוסף, על
ההקשר הרוסי של הספרות העברית.....18

זאב גריס

גילוי של רבנו תם: ר' אייזיק הירש וייס וחכמי בית המדרש
בווינה – על ספרו של אברהם (רמי) דיינר, רבנו תם: פרשנות,
הלכה, פולמוס.....31

39.....תרגום-שאיילה או שאלת תרגום?

רחל בירנבאום

42.....על תרגומו של ברוך מני, שנינותו של פרטיאליס

זכרון לראשונים: זאב רובין

אבשלום לניאדו

60.....על זאב רובין

אבשלום לניאדו

62.....זאב רובין והאימפריה הרומית המאוחרת

זאב רובין

מאמר בקורת על ספרו של אנתוני ברלי, ספטיעיוס סוורוס,
הקיסר האפריקאי.....78

יוחנן גלוקר וזאב רובין

85.....תיקוני טקסט שגויים

97.....תוכן העניינים של גיליון 36

דבר המערכת

גליון 37 של קתריסיס כולל ארבעה מאמרי ביקורת ואת המדור זכרון לראשונים. כרגיל, הספרים המקוריים משתרעים על שטחים שונים במדעי הרוח, שלושה מהם בענייני ספרות עברית לדורותיה ואחד מהם על תרגום עברי חדש של משורר לטיני. מאמרו של דב שוורץ דן בספר חדש על הרקע לפסיקתא זרב כהנא, מדרש על חמשה חומשי תורה וההפטרות שמקורו בארץ ישראל בתקופת התהוותם של התלמוד הירושלמי וכמה מן המדרשים הקדומים. מאמרה של דינה ברדיצ'בסקי עוסק בשני ספרים שענינם הוא 'התקופה הרוסית' בתולדות הספרות העברית החדשה. מאמרו של זאב גריס דן בספר חדש על רבנו תם בעל התוספות וגילוי במאה הי"ט בבית מדרשו של החוקר הגדול אייזיק הירש וייס. מאמרה של רחל בירנבאום מציע דברי רקע והערכה לתרגום עברי חדש לאפיגרמות של המשורר הרומי מרטיאליס בן המאה הראשונה לסה"נ. אין תמה בכך ששנים ממאמרים אלה דנים בספרים חדשים בחקר הספרות התלמודית לדורותיה, שכן ספרות זאת במובנה הרחב – מה שקרוי באנגלית *rabbinic literature*, "ספרות רבנית" – היא חלק מרכזי של הספרות היהודית מסוף העת העתיקה ועד למאה הי"ט. גם הספרות העברית החדשה שנכתבה ברוסיה מקיפה שטח עצום של ספרים וכתבי עת, ודי להזכיר שמות כמנדלי, ביאליק, טשרניחובסקי ושניאור כדי להצביע, ולו רק ברמז, על מקומה המיוחד של יהדות רוסיה ותרבותם בתחיית ספרות החול העברית. מאמרה של רחל בירנבאום הוא היחיד שאינו דן בספר שמקומו בתוך הספרות העברית המקורית אלא בתרגום. מרטיאליס, בן המאה הראשונה לסה"נ, הוא הידוע והאהוב שבכותבי האפיגרמות בספרות הלטינית. עד כה היתה לנו בעברית רק חוברת צנומה של תרגומים מן האפיגרמות שלו שפרסם בנציון כ"ץ (בשמו הספרותי בנציון בנשלום). עתה מוגש לנו מבחר גדול יותר ובעברית של היום, והמבקרת מעריכה את הצלחתו כתרגום.

המדור "זכרון לראשונים" מוקדש הפעם לזאב רובין, פרופסור להיסטוריה באוניברסיטת תל-אביב, שהלך לעולמו בטרם עת בשנת

2009. זאב (או 'זאביק' בפי כל) היה חוקר גדול של ההיסטוריה של הקיסרות הרומית במעבר מסוף העת העתיקה לימי הביניים ושל התהוות העולם הנוצרי. הוא היה איש אשכולות במלוא מובן המלה, וידיעותיו בשפות וספרויות של אירופה ושל המזרח התיכון היו מפתיעות גם את מי שאינו מופתע בקלות. עם זאת, הוא היה איש פתוח וחברותי, ותלמידיו ראו בו חבר לא פחות ממורה. זאב רובין השתתף בישיבת היסוד של קתרסיס ועמותת מצרף והיה חבר פעיל בעמותה ובמועצת המערכת. אילו היה נהוג להקדיש גליונות של קתרסיס, היינו מקדישים גליון זה לזכרו.

איש הצללים

ארנון עצמון, "בניי, הו קורין פרשה זו": עריכה ומשמעות
בפסיקתא דרב כהנא, ירושלים: הוצאת מאגנס תשפ"ב.

ספרו של ארנון עצמון על פסיקתא דרב כהנא מעלה שאלות יסוד
ביחס לשיטות המחקר של הדרשה והעריכה. קריאתו מחייבת את
הקורא לבירור עומק ביחס לחקר הדרשה בכלל והדרשה התלמודית
בפרט. הדיונים מתמקדים במיוחד במעמדם של העורך ושל העריכה.
אני מבקש להעיר בקצרה על סוגיות אלה.

עריכה הלכתית ואגדתית

לחקר העריכה בספרות התלמודית היה מאז כינונה של חכמת
ישראל מקום מרכזי. חשיפת רבדי הסוגייה לא זו בלבד שאתגרה
חוקרים, אלא היא עמדה במרכז פולמוס חינוכי. לפני שנים
אחדות עמדו מורים, מחנכים ומורים על המשבר בלימוד התלמוד
במוסדות החינוך העל יסודיים במיוחד. תלמידים לא מצאו עניין
בלימוד המשפטי שנכתב לפני מאות רבות של שנים. והנה היו
שסברו שהוראת רבדי הסוגייה ושכבות העריכה תעורר עניין בקרב
תלמידים, שכן הם יעקבו אחר ההתקמות המשפטית הרבנית עקב
בצד אגודל. עליהם חלקו בחריפות בעיקר רבנים מסוימים שסברו
שגישה זו קרובה קרבה מסוכנת לחקר האקדמי של התלמוד. יש צד
מרתק, לא רק אינטלקטואלי אלא גם ספרותי ואסתטי בעבודתו
של העורך. הוא לא רק מנפה חומר ומזכך את השמועה או הטקסט
שלפניו אלא גם מסדר את השמועות באופן כזה שישפיע על סדרי
החיים בתקופה הרומאית והביזנטית במיוחד.
חקר העריכה של ספרות האגדה פחות עמד בכותרות! ושוב,

1 לסיכום המגמות העיקריות בחקר עריכת מדרשי האגדה הארץ-ישראלים עד
ימינו ראו ת' קדרי, ענחה ליהודה: יהודה תיאודור ועריכתם של מדרשי האגדה
הארץ-ישראלים, ירושלים תשע"ז, עמ' 52-78. על משמעות העריכה בשני
התחומים, הלכה ואגדה, ראו למשל נ' זהר, בסוד היצירה של ספרות חז"ל,

זהו ההיבט הפובליציסטי. האגדה איננה מקצוע בחינוך העל יסודי. אולם חקר העריכה של ספרות האגדה מציב אתגר חשוב. תחום זה איננו רק בגדר יתרון של הבנה מעמיקה יותר אלא הוא הכרחי. גם אם נניח שהמשא ומתן התלמודי אינו אלא תקציר של הדיון שהתרחש בישיבות התנאים והאמוראים, הרי שנוכל לשחזר את הדיון במידה רבה של ביטחון. כל כך מאחר שהמושגים המשפטיים הם שקופים וברורים. התפתחות הדיון ההלכתי והמשפטי עשויה לאתגר את חוקרי העריכה ואת הלמדנים כאחד, אך מערכת הכללים המשפטיים היא מובנת מתוך הראליה התלמודית. אין רבדים אזוטריים, משמעויות עמוקות ופרשנויות אלגוריות התלויים בסוגיה המשפטית. שור הוא שור, שותפים הם שותפים וטהרה היא טהרה. במשפט יש יסודות פוזיטיביים, כלכליים, כמותיים, ראליים ועל כן שקופים. כאמור, חקר העריכה מאפשר התחקות אחר התגבשות התהליכים המשפטיים.

לעומת זאת, חקר העריכה של האגדה, שהוא נושא מרכזי בספרו של עצמון, נוגע בעצם המשמעויות של המושגים עצמם. אפשר לתת דוגמאות רבות לאין ספור, אולם ניטול את הסיפא של הפתיחת המובאת פעמים אחדות בספרו של ארנון עצמון:

אמר הקדוש ברוך הוא לישראל: בני, היו קורין את הפרשה הזאת בכל שנה ואני מעלה עליכם כאילו שאתם עומדים לפני הר סיני ומקבלין את התורה. אימתיי? "בחודש השלישי לצאת בני ישראל מארץ מצרים" (פסיקתא דרב כהנא, יב:א, 202).

המונחים הבונים את הדרשה אינם מובנים, ואין ספק שבמהלך המעמד הדרשני שבו עמד דרשן בפני ציבור שומעיו הם הובהרו. מה המשמעות של "כאילו שאתם עומדים לפני הר סיני"? מהו הכאילו? האם התכוון הדרשן לומר שכאשר מחשב הקב"ה שכרו של אדם הרי שיעניק לו את שכר העומדים לפני הר סיני? או שמא כוונתו שאלוהים מתייחס אליו כמו אל מי שעמד באותו מעמד? או שמא ימצא האדם בנפשו נוכחות אלוהית באופן שבו יהיה באותה דרגה

נפשית של העומדים בהר סיני? באותה מידה לא ברור מהו להיות בן אלוהים בפנייתו של הקב"ה בראשית החתימה. מושגי מדרש האגדה אינם שקופים.

זאת ועוד: יש מדרשים הנוטים לעסוק בסוגיות מופשטות יותר, כמו בראשית רבה.² אף שהתנאים והאמוראים היו אדישים לפילוסופיה היוונית וההלניסטית,³ הם נדרשו לעתים לדיונים העוסקים בשאלות האלוהות, הבריאה, ההשגחה וכדומה. אם אכן המדרשים הם תיעוד וקיצור של דרשנות בבתי כנסת ובמקומות ציבוריים, הרי שסביר להניח שציבור לא היה מניח לדרשן ללא הסברים מניחים את הדעת.

עריכה כפולה

העריכה באגדה לא רק חושפת את התהליך אלא גם נוגעת במשמעות של מונחי היסוד. ולמען האמת העריכה של מדרשי האגדה היא סבוכה ביותר. ספרו של ארנון עצמון מלא במקבילות שבין פסיקתא דרב כהנא לתלמודים ולמדרשים הקדומים. מקבילות אלה מעידות על המלאכה המורכבת של העורך. אולם זהו שלב שני של העריכה. הרי אין ספק שהמימרות השונות שהשתמרו בתלמודים ובמדרשי האגדה עברו עריכה ראשונית. ניטול דוגמה למקבילה שבין הפסיקתא ובראשית רבה:

א"ר יוחנן לא נברא להאיר אלא גלגל חמה בלבד, יהי מאורות מארת כתב. אם כן למה נבראת הלבנה, אלא

2 ראו ד' שוורץ, "הערה על הממד הפילוסופי בבראשית רבה", דעת 86 (תשע"ט), עמ' 193–200; ח' מאק, מראשית לבראשית רבה, א-ב, ירושלים תשפ"ב.

3 ראו S. Lieberman, "How Much Greek in Jewish Palestine?", in A. Altmann (ed.), *Biblical and Other Studies*, Cambridge, MA 1963, p. 132. ויש שטענו שהחכמים יצרו גישות פילוסופיות אלטרנטיביות. ראו J. Neusner, *Judaism as Philosophy: The Method and Message of the Mishnah*, Columbia 1991; Idem, *Jerusalem and Athens: The Congruity of Talmudic and Classical Philosophy*, Leiden 1997

לקדש בה ראשי חדשים וראשי שנים.⁴

קודם כול, המדרש השתמש בשורה של מונחים שאינם שקופים. בריאה, המעמד האסטרונומי [המיותר] של הלבנה וכדומה. אבל סביר שרבי יוחנן דרש בציבור. הדרשה עסקה מן הסתם בעיקרון שהבריאה נוצרה למען האדם בכלל ולמען קיום המצוות בפרט. הדעת איננה נותנת שהדרשה הייתה מורכבת משורה וחצי. סביר להניח שרבי יוחנן האריך בהקשר של פרשת השבוע ומאורעות אקטואליים שאנו יכולים רק לנחש אותם. משמע שהטקסט המדרשי שלפנינו עבר עריכה כבדה. באותה מידה אפשר לשער שהחכמים עצמם או חלקם בצעו את העריכה. ההתחקות אחר עריכה ראשונית זו מחייבת מיומנות תאולוגית וספרותית כאחת, וסביר שחוקרי אגדה נמנעו מחקר העריכה הראשונית מאחר שהיא ספקולטיבית למדי, ואין לה בסיס של תמיכה עובדתית. אולם אין אנו פטורים מלהעלות את עצם הבעייתיות שבכך.

אנו יודעים שחקר ספרותי ננקט למשל בקביעת הזמן של הדיאלוגים של אפלטון לתקופה קדומה, אמצעית ומאוחרת. כל זאת רק על פי הטקסט עצמו. אולם כאן מדובר על ספקולציה מופלגת בהרבה, שכן הטקסט המדרשי איננו שוטף ושקוף כמו הטקסט של אפלטון. אך אין ספק שהייתה עריכה, שכן עובדה היא שהתנאים והאמוראים דרשו דרשות, ודרשות אלה לא התמצו בחומר המדרשי המופיע בקבצים כסטנוגרמה.

על כן ספרו של ארנון עצמון איננו עוסק בעריכה ראשונית. אבל הוא עוסק בהרחבה ובעמקות בעריכה שאני מכנה אותה "משנית", כלומר במלאכת עורכי הקבצים של המדרשים. הוא בוחן את עבודתו של עורך פסיקתא דרב כהנא.

עריכה: חדש וישן

מה מעמדם של קובצי המדרשים מבחינת העריכה? מאז ספרו המונומנטלי של ליאופולד צונץ על הדרשות לא התמקדו חוקרים בהרחבה בהבחנות שבין הדרשה העתיקה לדרשה שנכתבה החל

4 פסיקתא ה, א, עמ' 78. עמ' 69 בספרו של עצמון.

מימי הביניים ועד עצם ימים אלה.⁵ לכאורה הן נידונו בחדא מחתא. כביכול המתודולוגיה אחת היא. קבצים העוסקים בדרשות, כדוגמת דורש טוב לעמו (2012), בעריכת נחם אילן, כרמי הורוביץ וקימי קפלן, וכן *Midrash Unbound: Transformations and Innovations* (2016), שנערך בידי מייקל פישביין וג'ואנה ויינברג, כוללים מאמרים על הדרשות בעת העתיקה ודרשות מודרניות ללא דיון מתודולוגי מעמיק על צירוף התקופות השונות.

כדי להציג את הבעיה אתן דוגמה אחת המתייחסת לעריכה: בחקר הדרוש המודרני אנו מבחינים בין "חומר לדרוש" לבין דרשות עצמן. חומר לדרוש מביא מצבורי רעיונות, שמתוכם הדרשנים בוורים להם את הרעיון הרלבנטי להם. דרשות מבטאות פרוטוקול מלא של דרשה, שאפשר שבאמת נישאה מעל במת בית הכנסת או בית המדרש ואפשר שהיא פרי דמיונו של המחבר.

קובצי המדרשים מקבילים לחומר לדרוש.⁶ כלומר הם מציעים מימרות ואפוריזמים מרוכזים וממוקדים בחלקם הגדול, כאשר הדרשנים מפיקים מתוכם את הרעיונות הרלבנטיים להם. בקבצים אלה יש מקום לעורך, הבוחן את השמועות שלפניו, מאריך ומקצר, מוסיף רישות וסיפות ויוצר יריעה שלמה. האם באמת העורך של הדרשה העתיקה תפקד כמי שאוסף חומר לדרוש? האם מטרתו הייתה לתעד רעיונות או שמא להעניק כלי בידי הדרשן? על שאלות אלה לא ניתנו תשובות. אני רוצה להציג דוגמה נוספת לתפיסת העורך ממבט ימי ביניים ומודרני, ולעסוק בשאלת המניעים לעריכה.

מה שברור הוא, שעד כה התחפרו חוקרי הדרשות בתקופות השונות, ולא חשבו שמא מעמד הדרשה חד הוא בבתי הכנסת שבציפורי העתיקה, בטולדו שבספרד בימי הביניים או בברלין של המאה התשע-עשרה. ואם איננו כזה, אזי צריך להביא טיעונים

5 צונץ עצמו היה דרשן. ראו מ"ד ניהוף, "יחסו של צונץ אל האגדה כביטוי לרוחניות יהודית", תרביץ סד (תשנ"ה), עמ' 423-459.

6 תפיסה זו של המדרש כספר עזר עבור דרשנים הציג שטרן, ראו: D. Stern "Anthology and Polysemy in Classical Midrash" in idem (ed.), *The Anthology in Jewish Literature*, Oxford 2004, pp. 128-129

המצדיקים את ההבחנה בין התקופות.

עורך הפסיקתא

העורך הוא איש הצללים, שבזכותו המדרש מופיע כקובץ, ומאפשר לדרשנים להשתמש בו ולחוקרים לשחזר את החומרים המקוריים שעמדו לפני העורך. ארנון עצמון הקים בספרו שלב אחר שלב את דמותו של איש הצללים. והנה אותו עורך אחראי לא רק ליצירת המוצר המוגמר, ולהתאמתו לסדר הנהגות בית הכנסת או לסדרם של מועדים. לעורך יש לפחות שתי משימות המנחות אותו:

(א) הפופולריות של הטקסט. כתב עצמון על החתימה של הפתיחתא "בניי, היו קורין את הפרשה הזאת בכל שנה" שהובאה לעיל:

אם כן, הפסיקתא נוצרה כחלק מתהליכים של חידוש ושינוי נוהגי קריאה ותפילה בבית הכנסת, שהוא הזירה העיקרית למאבק על הזהות הלאומית והדתית. יחד עם זאת עורך הפסיקתא הקפיד לעצב אותה ספרותית בדרך שכבר קבעה את מקומה על פי הדגם של מדרש ויקרא רבה, שכבר קבע את מקומו בקנון המדרשי. נוסף על כך, הוא אף בחר לסדר את הפסקאות על יסוד המשנה במסכת מגילה המונה את הקריאות ה"מפסיקות" את מחזור הקריאה הרגיל [התלת-שנתית]. החלטה זו מבטאת את המגמה לחזק מחזור קריאות והפטרות הנקראות בכל שנה ושנה ולאגד את הדרשות המלוות אותן, כמחזור ליטורגי הרמוני ושלים. כך למשל, אם עד כה פגשו באי בתי הכנסת את סיפור מתן תורה בליווי דרשני, פעם בשלש או שלש וחצי שנים לכל היותר, הרי שעתה הם יזכו למפגש משמעותי כזה בכל שנה ושנה.⁷

מחתימת הפתיחתא ניכר, כי תפקידו של העורך הוא לדאוג גם להתקדשות החומר הערוך. ניתן לשער שבבתי המדרש השונים היו

7 עצמון, עמ' 282.

שמועות למכביר, והעורך היה בעל תודעת חשיבות לאותן שמועות שהוא אסף. בסוף "שיעור קומה", המדרש הפלאי שמציג בפירוט רב את שיעור קומתו של "יוצר בראשית", שנינו: "אני ורבי עקיבא ערבים בדבר זה, שכל מי שהוא יודע שיעור זה של יוצרנו ושבחו של הקב"ה מובטח לו שהוא בן העולם הבא". בזכות הוספה זו של העורך התקדש המדרש האנתרופומורפי, והפך להיות חלק מספרות ההיכלות והמרכבה על אף הבוטות של התיאור. הפקפוק של הרמב"ם ואחרים באותנטיות שלו לא עלה בידם. אף העורך של הפסיקתא היה פיקח, ובפסקה שהבאנו לעיל דאג לכך שהפסיקתא תיכנס לסדר הקריאה, שכן מי יוותר על השוואתו לאלה שעמדו לפני הר סיני.

(ב) ההקשר התאולוגי של הטקסט. כתב עצמון על ההיבט הפולמוסי האנטי נוצרי של הפסיקתא כדלהלן:

כאמור, מעשה העריכה בפסיקתא מלמד על זיקה חזקה לעולם בית הכנסת, בעיקר בחטיבות הפתיחתא ובחתימות הפיסקאות. במחקר המודרני הולכת וגוברת ההכרה בכך שבשלהי העת העתיקה, במאה החמישית והשישית, לאחר ביטול מוסד הנשיאות, היהדות בארץ ישראל מתקיימת בעיקר במסגרת קהילתית, שהמוקד התרבותי העיקרי שלה הוא בית הכנסת. שם מתרחשים התהליכים החשובים של עיצוב הזהות היהודית מול השינויים המתרחשים באמפריה הביזנטית הנוצרית. דומה שהתהליך המשמעותי ביותר מבחינת חכמי ארץ ישראל בתקופה זו הפיכתה של ארץ ישראל לארץ קדושה לנצרות בעלת מעמד מרכזי במזרח ובמערב כאחד הן במציאות הריאלית הן בתודעה ובחוויה הנוצרית הרוחנית במזרח ובמערב כאחד. תהליך זה מגיע לשיאו באמצע המאה החמישית לאחר ועידת כלקדון שבה הועלתה ירושלים למדרגת פטריארכט, והואץ מאד תהליך בנייתה המונומנטלית של העיר

והפיכתה הקונספטואלית ל"עיר הקדש". בד בבד עם תהליך זה אנו עדים גם ליצירתה של ליטורגיה ירושלמית ייחודית שמגיעה לגיבוש ממשי במהלך המאה החמישית.

דומה שיש לראות את יצירתה של הפסיקתא גם על רקע זה. מפעל הפסיקתא נועד ליצור ליטורגיה אחידה והולמת שתתן מענה קהילתי לעת שבה הסמל הפולחני המרכזי, ירושלים והר הבית, הופכים לסמלים נוצריים. המוטיב המרכזי המפותח בפסיקתא, שנועד לעמוד במרכז הליטורגיה מסביב ללוח השנה, הוא אהבתו הנצחית והבלתי מותנת של האל לעמו הנבחר. מוטיב זה מפותח הן ברטוריקה החמה והרכה המאפיינת את הפסיקתא, והן בתוכן הדרשות המרכיבות אותה. אין מדובר בהתפלמסות תיאולוגית ישירה עם הטענות הנוצריות אלא ביצירה של מרחב קהילתי חוויתי שנועד לחוות מחדש את קרבת האל בקרב המאמינים.⁸

תפקיד נוסף של עורך הדרשות מתגלה כשימור המסגרות שאיימו לקרוס לנוכח החורבן ואובדן הריבונות. העורך דואג לניתוב האנרגיה הרוחנית למסגרת הקהילתית. מעבר זה איננו מתמצה בהמרת האוטונומיה לגלותיות. לפחות לפי המקום שתפסה קהילת התפילה כמחליפה את קהילת הנבואה, בלשונו של הרב יוסף דוב סולובייצ'יק במסה "איש האמונה" (1965), הרי שבהתקדשות בית הכנסת כמוקד הקהילה הייתה פעולת העריכה בגדר הצלה של ממש. העורך מתגלה אפוא לא רק כמי שהוא בעל הערכה עמוקה לחומרים שבהם הוא שולח ידו אלא גם כאישיות פוליטית, המגלה מנהיגות בעתות של צרה.

כפי שציינתי לעיל המחקר חמק במידה מסוימת משאלת העריכה הראשונית. אולם הניתוח שהציג עצמון לגבי עבודת

8 עצמון, עמ' 384–385.

העריכה של הפסיקתא מידי עורך ה"חוץ" מציג לפנינו חומר עשיר לגבי עולמו ומערכת האינטרסים של העורך. ועדיין צריכה להיכתב עבודה ספרותית מפורטת שתציג את הפרופיל של עורכי המדרשים ותתאמץ לחדור לתודעתם. כמדומני שהתוצאה תהיה מרתקת.

**

ספרו של ארנון מציף אפוא את ההיבטים הסבוכים של חקר הדרשות הקדומות. בשקידה הוא מציג חומר רב המראה כיצד קורם המדרש עור וגידים בעבודתו של העורך, איש הצללים, ומניח לקורא לשחזר את דמותו. מסתבר שתפקידו של העורך הוא גורלי. העורך מעצב את הטקסט במידה שבה הוא קובע הן את מעמדו החברתי של המדרש הן את מעמדו התאולוגי. עם זאת כדאי לשים לב למה שנעדר מכאן: אין חקר העריכה של המדרש מעז להציע על סמך החומר הקיים ומקבילותיו הקמה מחדש של בניין הדרשה באופן שבו ניתן לשחזר את המעמד המקורי שבו היא נשאת. סוגה כזו התפתחה רק החל מהמאה השלוש-עשרה לערך מהחיבורים "מלמד התלמידים" לר' יעקב אנטולי איש פרובנס ואיטליה ו"כד הקמח" לר' בחיי בן אשר הספרדי. בסוגת הדרשנות הציגו הוגים ודרשנים תיעוד מפורט של פיתוח הרעיונות ושרשורם על פי סדר פרשות השבוע, המועדים ואירועים מיוחדים (חתונה, ברית, קבורה וכדומה). אולם, כפי שמראה ספרו של עצמון, חקר העריכה ודמותו הנעלמת של העורך ממקם את המדרש במרקם החיים של הקהילה היהודית בתקופה הביזנטית.

דב שוורץ, המכון לחקר הציונות הדתית ע"ש ד"ר זרח ורהפטיג,
אוניברסיטת בר-אילן

החץ והמפה של ההיסטוריוגרפיה הספרותית

על ספריהן של לילך נתנאל, שניאור: פן החיים והעוות, מוסד ביאליק 2019 (382 עמ'), ושל חמוטל בר יוסף, על ההקשר הרוסי של הספרות העברית, מוסד ביאליק, 2020 (576 עמ')

א. החץ השלוח של ההיסטוריוגרפיה הספרותית

רשימה זו מוקדשת לשני ספרים שראו אור בזה אחר זה בשנתיים האחרונות. הראשון, שניאור: פן החיים והעוות (2019, להלן: שניאור), הוא מונוגרפיה ספרותית מאת לילך נתנאל על הסופר והמשורר זלמן שניאור. הספר השני, ההקשר הרוסי של הספרות העברית מאת חמוטל בר יוסף (2020, להלן: ההקשר הרוסי), הוא קובץ מחקרים שבר יוסף חיברה ופרסמה לאורך יותר משלושה עשורים וכונסו עתה באסופה אחת. מצד הנושא והסגנון, אלו חיבורים רחוקים זה מזה. שניאור הוא חיבור מונוגרפי שמתחקה אחר תחנות בביוגרפיה היצירתית של משורר וסופר עברי אחד בהקשריה התרבותיים, ואילו ההקשר הרוסי עוסק במערכת ההשפעות התרבותיות ספרותיות שבתוכה התהוותה הקלאסיקה העברית בראשונה. גם סגנונו של ההקשר הרוסי, סגנון של חקירה ספרותית מדעית, לפרקים פולמוסית, רחוק מאוד מלשון הפרוזה האקדמית המסאית פיוטית של לילך נתנאל. אם שני חיבורים אלה ראויים להיות נידונים יחד הרי זה בזכות יחסם, המובלע ברובו, למסורת הסוגה של ההיסטוריוגרפיה הספרותית שמתוכה הם צמחו. בהיקראם זה בצד זה החיבורים האלה משקיפים בדרכם, מעבר לנושאים המפורש, גם על מקורותיה בעבר ועל אופקיה העתידיים של הסוגה המחקרית של ההיסטוריה הספרותית. אקדים משום כך מספר דברים לעניין הסוגה ואחר כך אתייחס גם לחיבורים, ביחד ולחוד.

הולדת הכתיבה על תולדות הספרות העברית החדשה שייכת

לתקופת עלייתה של התנועה הלאומית היהודית בסוף המאה התשע-עשרה והיא קשורה במהלכים רחבים של עיצוב קנון לאומי ותודעת זמן לאומית תרבותית. עבור אנשי הרוח בני הזמן כתיבת היסטוריה של הספרות העברית החדשה הייתה חשובה לא פחות מאשר ניסוחן של תכניות התיישבות פוליטיות. לא במקרה היא העסיקה גם הוגים מדיניים כנורדאו, הרצל ואחד העם, גם אנשי ספרות כפרישמן, ביאליק וברנר ואפילו את גיבוריהם הספרותיים. יעקב אברמזון, גיבור מסביב לנקודה של ברנר (1905), עמל לאורך הרומן על מאמר מפתח על "השפעת החסידות של המאה הי"ח על הספרות העברית המתחדשת של המאה הי"ט" (ברנר, תשל"ח, עמ' 418). בן דורו של אברמזון נחום חגור (גיבור "הצידה" של א"נ גנסי, 1905) נוסע מצדו לעת הסתיו לעיר פרובינציאלית קטנה כדי שיוכל "להשלים את מאמרו הגדול ההולך ונדפס באחד-העיתונים העבריים על קורות הספרות העברית היפה במאה האחרונה" (גנסי, תשמ"ב, עמ' 136). הלהט של אנשי התחייה הלאומית לחבר איזה 'רומן שושלתי' של הספרות העברית החדשה זוכה אמנם להארה אירונית אצל ברנר וגנסי, אבל הוא אכן הוליד לא מעט מאמרים בכתבי העת של התקופה ואחר כך גם כרוניקות של תולדות הספרות העברית החדשה שרווחו לכל אורכה של המאה העשרים. רשימה חלקית של קורפוס זה כוללת את הספרות העברית החדשה ועיתותיה של בן אביגדור (1908), את שיעוריס בתולדות הספרות העברית החדשה מאת אהרן אורינבסקי (1929), את זמיות וקופות: רשימות לתולדות והתפתחות הספרות העברית החדשה של משה קליינאמן (1930), את קיצור תולדות הספרות העברית החדשה של יוסף קלוזנר (1943), את ראשוניס ואחרוניס מאת פישל לחובר (1966), ולבסוף את הסיפורת העברית החדשה 1880-1980 מאת גרשון שקד (1977-1998).

חרף ההבדלים בהשקפת העולם ובסגנון, כל החיבורים האלה היו מאוחדים בתפיסתם ההיסטורית-פרוגרסיבית את הספרות הלאומית. בכולם אפשר לזהות את אותו מבנה פרקים עלילתי המוליך מן החסידות אל ההשכלה, דרך התחייה, ועד – כך בחיבורים הארץ-ישראליים – ספרות העבודה ודור הפלמ"ח. ברובם החוליות

ההיסטוריות מצטרפות לציור של תנועה של הרוח מן העבר היהודי הדתי והגלותי למציאות מודרנית דיבונית ולספרות טריטוריאליזם ולאומית. אצל גרשון שקד העיקרון הזה גלוי במיוחד; בסיומם של כל הפרקים ניתנות מעין 'רשימות מלאי' של ההישגים הספרותיים של כל תקופה, מצוין מה היא ירשה מקודמתה ומה הורשה לדור הסופרים הבאים אחריה. זאת, אומר ולטר בנימין, היא תכלית מלאכתו של ההיסטוריוציסט, "להציג בתולדות הרוח דוגמה חדשה כהתפתחות מתוך דוגמה קודמת, אסכולת משוררים חדשה כריאקציה לזו שלפניה, סגנון חדש כהתגברות על ותיק ממנו" (בנימין, 1996, עמ' 49).

ציר הזמן שעליו אורגנו פרקי ההתהוות של הספרות העברית החדשה נשא גם אמירה על מקומה 'האמתי' של ספרות לאומית; הציר הוא שאפשר לשגר את חיי הספרות ממרחביה הגיאוגרפיים והתרבותיים שבהם נוצרה והתקיימה בראשונה אל מישור הזמן. הזמן דומה כאן לחץ השלוח אל העתיד וזה התגבר, בכוח מהירותו, על כוח המשיכה של המרחב. בדרכו של המסע ההיסטורי הזה נקרו בדרכי הספרות העברית לא פעם מפגשים, נקלטו גם השפעות, אבל על הכתב הועלו בעיקר אלה שתדמו למסע הצבירה של הנכסים של הספרות הלאומית. אומץ בחדווה הריאליזם, עם ראייתו הבהירה, עם אמונתו בכוח החברתי המעצב של הספרות. התנסויות אחרות, זרמים אחרים, 'מודרניזם', 'סימבוליזם', 'דקדנס', אמנם נזכרו בפרקי ההיסטוריוגרפיה הזאת אבל לרוב כלאחר יד, משל היו התנסויות מקריות וחולפות. ההיסטוריה שנשקפה מן הכרוניקות של הספרות העברית המודרנית הייתה היסטוריה של צבירה לאומית של ניסיון מועיל. הסכמה הדיאכרונית חיפשה בצורה הפואטית ההיסטורית את המתמיד, המתעלה מעל לחולף ונמסר הלאה, כמאמר ביאליק על מנדלי שלא היה לו, אליבא דביאליק, עסק "אלא עם כל המוצק והטיפוסי שבחיים, עם קְבֵּעָתָם וקבוצת כחם של דורות רבים" (ביאליק, תש"ח, עמ' רל').

ספק רב אם ייכתב אי פעם עוד חיבור במתכונת הכרוניקה ההיסטוריוגרפית. חיבורו של גרשון שקד, שהעבודה עליו נשלמה לקראת סופה של המאה העשרים, נקרא היום כחיבור מונומנטאלי

תרתי משמע; גם מאז'ורי ומקיף מכל החיבורים שקדמו לו וגם 'מונומנט' לתקופה מחקרית שנחתמה יחד עמו. לאמיתו של דבר, גם בשעת כתיבתו היו רבים שכבר רחקו מאוד מן הראייה ההיסטורית הטלאולוגית והפוזיטיביסטית שביסוד הכרוניקה הספרותית. מעמדה של האסכולה הספרותית הלאומית התערער למן שנות החמישים והשישים עם צמיחתם של החוגים לספרות השוואתית, שהושפעו בראשיתם מתפיסות בלשניות וסמיוטיות ופנו עורף לשאלות לאומיות פרטיקולאריות, ואחר כך עם המפנה הביקורתי בהיסטוריוגרפיה הציונית של שנות התשעים, שהאיר את מנגנוני הכוח האידיאולוגיים ביסוד שיח הביקורת הלאומית. חקר הספרות בימינו כבר רחק מאמונה ב'רוח ההיסטוריה הפרוגרסיבית', וממילא גם מהסברה שהרוח הזאת משתקפת בספרות הלאומית, או בכלל בכך שהספרות מחזיקה בתעודת זהות לאומית כלשהי. המצב הזה מעורר כמובן לשאול, בפרפרזה על השאלה שהופנתה בזמנו ללאה גולדברג על נחיצותה של שירה לירית במאה העשרים, "לשם מה נכתבת היסטוריוגרפיה ספרותית במאה העשרים ואחת?". שאלה זו חלה במיוחד, כמובן, על אותם חיבורים שלא יצאו, לפחות במוצהר, מחוץ לתחום של מסורת מחקרית זו ועוד נכתבים מתוך תודעת שייכות אליה.

שני החיבורים הנידונים שייכים לסוגת ההיסטוריוגרפיה הספרותית. שייכות זו אין פירושה בהכרח נאמנות לרעיון לאומי או תפיסה היסטורית (על ההיבט הביקורתי של כל אחד מהם אעמוד בהמשך) אלא הכרה יסודית בכך ש"לשיר יש תאריך", כמאמר פאול צלאן. התאריך לא מציין רק את חשיבותו של הקשר תרבותי היסטורי להבנת האמירה בשיר. "לשיר יש תאריך" פירושו שהתאריך בשיר הוא חלק ממנו, כלול במבעו, או, בהרחבה, שהספרות היא הטקסט והיא ההקשר, היא אירוע בזמן ועובדה במרחב. הכרה זו משותפת למחברות הספרים המדוברים, לעוסקים בפואטיקה היסטורית בכלל וגם למחשבת הספרות של התקופה המעסיקה את בר יוסף ואת נתנאל, תקופת צמיחתה של הפרוזה העברית המודרנית. שניאור מצוטט בעניין זה אצל נתנאל, מתוך מכתבו לביאליק מ-1906 כך:

שמע נא, אנכי אינני מאמין בכל מיני פוליטיקה, ארציות, מדינות, אוגנדות, פלשתינה וכו'... אלו המה רק חלומות לעתיד הרחוק, חלומות שפתרונם עוד יארך, יארך עד לפיהוק ואפיסת הסבלנות. אבל מאמין אני בכל לבי שלו קמו לנו מתוכנו איזה איוואן טודגנייב עברי, ג"ג ביידון עברי, לב טולסטוי עברי, הנריך איבסן עברי, היו מאחדים ויוצרים את העם תכף והרבה יותר מכמה מיני טריטוריות וקולוניות [...] התדע מי יצר את רוסיה? אלכסנדר פושקין יצר, טודגנייב יצר, לב טולסטוי יצר.... (304).

המולדת הספרותית ממשית עבור שניאור מכל מולדת אחרת, וההיסטוריוגרפיה חולקת עם התקופה ההיא את האהבה גם לספר גופו, לריח הנייה, לצורת אותיות הדפוס, ועוד קודם לכתב היה, לדיו, לגלויה. בשונה מן התיאוריה הספרותית, ההיסטוריוגרפיה נמשכת ללשונות המקור (בעיקר עברית, יידיש, רוסית במקרה זה), לארכיונים שבהם עוד נשמרות מחברות, טיוטות, רשימות מעיתונים, התכתבויות פרטיות, ושבהם עוד אפשר להתחקות אחר תאריכי ההדפסה המדויקים, אחר שינויי הגרסאות, ולתעד את גלגוליהם של כתבים בין ידיים רבות. יש משהו מתריס כמעט בלהט האספני שביסוד החיבורים העשירים, עבי הכרס, שמונחים לפנינו, שניאור וההקשר הרוסי. בתקופה המחקרית שהלכה ורחקה במשך כמה עשורים מן המודל המונוגרפי ונטתה יותר ויותר להעמיד מחקרים על תזות היסטוריות תיאורטיות (שהסתיעו לא אחת במוטו או מימרה קולעת), שמות כמו שניאור - מן החיים והמוות או ההקשר הרוסי של הספרות העברית מצהירים במפגיע על קדימותו של אותו שפע חומרי מהפנט לכל רעיון גדול שימיר את הטקסט ב'משמעות' כדי להשליכו, כלאחר יד, לאחור.

אפשר שאותו להט אספני או אינסטינקט ביבליופילי היו בשורש נשמתה של ההיסטוריוגרפיה הספרותית הלאומית מאז ומתמיד ודומה שרושם לא הועם לחלוטין גם לאחר שההיסטוריה אורגנה על ציר התנועה הפרוגרסיבי מן העבר היהודי אל ההווה הישראלי. אפילו חיבורו של גרשון שקד עשוי להצטייר אחרת בעיני הקוראים

אם יתירו לעצמם לקרוא את פרקיו לא לפי סדרם המקורי. תחת חשיבותם של היחסים השושלתיים יתחזקו הרושם האנציקלופדי של החיבור, עודפות הלשוניות וקצב ההתרבות עד בלי די של שמות, מושגים ועלילות. תורגש גם הסימולטניות המתריסה של סגנונות הכתיבה של העשורים הראשונים שיתמהמהו להתייצב למשמרת שלהם בזמן. אבל להיסטוריוגרפיה העברית היה נחוץ כנראה עוד דור אחד כדי לחשוף את הדוגמה המפותלת המתחילה להתרקם כאשר החץ ההיסטורי משנה לפתע כיוונו ושב על עקבותיו כדי לנוע על פני הבד לאורכו ולרוחבו. אכן, ההיסטוריוגרפיה של נתנאל, וזו של בר יוסף, אינן בשום אופן רשימות מצאי של כל מה שנאגר והיא לא נעדרת תבנית, אבל תחת התבנית הדיאכרונית של הכרוניקה, מתפתחת כאן התבנית המרחבית המשולה לרקמה ולאותו מצע שעליו היא נרקמת – המפה.

ב. מפת המושגים של ההקשר הרוסי של הספרות העברית

כאמור, ההקשר הרוסי הוא אוסף מחקרים שפורסמו במקור על פני למעלה משלושה עשורים. החיבור המוקדם מכולם מבחינת זמן הפרסום הופיע בזמנו כספר קצר תחת הכותרת הרשימה כז'אנר של מעבר פריאליזם לסימבוליזם בספרות העברית והוא סימן גם את כיוונם הרעיוני של מחקריה הבאים של בר יוסף. הרשימה כז'אנר של מעבר דאה אור לראשונה ב-1989, קרוב לזמן חיבורם של ספרים אחרים כמו עד הסמטה הטבריינית של מנחם ברינקר על ברנה, ובואה לילה של דן מירון שעסק בברדיצ'בסקי ובביאליק. המשותף לכל החבורים הללו שהם עסקו בשנים הפורמטיביות של הקנון העברי המודרני, וכולם נתנו דעתם לשאלות של השפעה כשבחנו תהליכים סגנוניים רעיוניים בפרספקטיבה היסטורית. אבל ניכר כבר מכותרת הספר שהרשימה כז'אנר של מעבר פנתה למתודה שונה של חקירה פואטית היסטורית וזו, כפי שאסביר מיד, גם עיצבה את עצם התפיסה של התקופה ההיסטורית.

גיבורי הרשימה כז'אנר של מעבר (וכן של מרבית הדיונים שנכללו בהקשר הרוסי) לא היו גאונים ייחודיים, מבשריהם של חידושים רעיוניים ואמנותיים, אלא מושגים היסטוריים ז'אנריים

כמו מסות, שרטוטים, ציורים, סקיצות, תמונות, פיליטונים, אשר הוארו כאן דרך זיקותיהם לקרובות המשפחה הרוסיות שלהם, זפיסקי, אוצ'רקי, אסיי, אטיוד ועוד. בחיבורים מאוחרים יותר מפת המושגים של בר יוסף התעשרה גם במושגים סגנוניים כמו 'סימבוליזם', 'דקדנס', ו'מודרניזם', מטפיוזים כמו 'אפוקליפטיקה', 'נבואה', 'גאולה', ופסיכולוגיים-קליניים כמו 'שיגעון', 'חולשת עצבים', או 'התנוונות'. אלה היו השמות על המפה הגדולה של מפנה המאה ומהם כבר נוצק דיוקנה של התקופה הספרותית כולה כתקופה בסימן השפעתו המכוננת של הסימבוליזם הרוסי.

הטענה ההיסטורית של חמוטל בר יוסף שהשתרשה בינתיים במחקר, הייתה חדשנית וקונטרוברסאלית ביותר בראשיתה. עבור ביקורת הספרות העברית הציונית 'דקדנס', 'מודרניזם', ו'סימבוליזם' היו לאורך תקופה ארוכה מילות גנאי. הן ציינו ניוון תרבותי ומוסרי, אינדיבידואליזם זעיר בורגני והתנערות ממחויבות לשאלות החברתיות. כאן הן זכו לראשונה לריהביליטציה שחיכו לה. 'סימבוליזם' הצטייד עתה, בדיוניה של בר יוסף, לא כאופנה אירופית או איזה טרנד חולמני מתפנק, אלא כעמדה שורשית של התרבות העברית המודרנית שחלחלה מאזורי השוליים שלה עד למרכזה. יותר מזה, סימבוליזם זה לא היה סגנון ספרותי גרידא אלא השקפת עולם שלמה שהונחה גם בשורשן של הפוליטיקה הציונית, תפיסת הנפש ופילוסופיית השפה בנות הזמן.¹

הספר הרשימה כז'אנר של מעבר סימן אפוא את הפנייה מתפיסת היסטוריה ספרותית כהיסטוריה של אישים גדולי שם, לעבר היסטוריה של מושגים שמאירה בצורות הלשוניות משקעים של תהליכים היסטוריים, חברתיים ורעיוניים. החידוש שבמחקר

1 לעניין הסימבוליזם והפוליטיקה הציונית עיינו, למשל, בהקשר הרוסי בפרקים "סוף המאה התשע עשרה בתרבות הרוסית והשלכתו על הציונות", "מה לציונות ולגאולה משיחית" ו"הריהביליטציה של המיסטיקה היהודית". לעניין הזיקה בין ניאורומנטיקה, סימבוליזם ותורת הנפש בת הזמן ראו, למשל, המאמר "פסיכופתולוגיה קדם פרוידיאנית במפנה המאות". לדיון במחשבת השפה ראו המאמר הכולל גם תרגום מקורי "גילוי וכיסוי בלשון של ביאליק, הסימבוליזם הרוסי והמאגיה של המילים של אנדריי ביילי".

כזה לא הצטמצם לטענה, שהייתה ידועה כך או אחרת גם לאחרים, שהספרות העברית במזרח אירופה הושפעה מן הספרות הרוסית, אלא נבע מהפוטנציאל שהיה במודל של המפה להאיר מחדש את התופעה הנדונה ואת התקופה עצמה. שדה החליפין הרוסי-עברי של הצורות הקצרות שהספר עסק בהן לימד על תפקידן המכונן של צורות תרבותיות וז'אנריות – ובהרחבה על תפקידה של הלשון שלנו – בדינמיקה של שינוי תרבותי. אותן צורות הובנו לראשונה ככוחות יצרניים של תרבות אשר נשאו, בדומה לספינות משא, את הלכי הרוח של המודרניזם של מפנה המאות ועיצבו בתוך כך את תפיסת המציאות החברתית והפנימית בנות הזמן.

מתודת החקירה של מפת המושגים כבר חשפה מאליה את מגבלותיהן של הקטגוריות שבהן נמדדו הישגיה וליקוייה של הספרות העברית בראשית המאה העשרים. עד היום אפשר למצוא הדים להאשמות שהופנו בימי ראשית המאה כלפי הספרות העברית שהיא נעשתה 'חולה', לא השכילה ליצור 'רומן', ואם השכילה אז לא מצאה לו 'גיבורים'. והנה זיהוי מקורות ההשפעה של הספרות בת הזמן במחקריה של בר יוסף גילה שמה שהיה לקוי ו'אנומאלי' בספרות הוא דווקא מה שהיה נורמלי בה, משום הספרות העברית במפנה המאה העשרים פרצה כספרות מודרניסטית ולא התעצבה כקנון של קלסיקה לאומית. כמו אחותה הבוגרת הספרות הרוסית, גם העברית התמודדה דרך אותם שיבושי צורה וז'אנר עם מחשבות על שקיעתו של הרומן ועל התכהות שדה הראייה של האמנות המודרנית; כמוה היא נמשכה לחזיונות ערפיליים ולמצבי שיגעון וכמוה היא אמנם עוד התגעגעה לדמותו של איזה גיבור גדול כאנדריי בולקונסקי אבל בעצמה רצתה לתת קווים לדמותו של גיבור חדש כאותו 'איש בלא תכונות'.

מפת המושגים הארוגה בצפיפות שבאה במקומה של קונספציית החץ ההיסטורי נחלצה משלטונו של מושג הרפובליקה הספרותית המציינת לרוב את אסיפת הגברים קובעי הטעם והערך בכל דור ותקופה. בחינה של זירה טקסטואלית (זירה כמו מדור הפיליטון בעיתון העליץ שאותו בחנה בר יוסף בספר על הרשימה) מגלה על הספרות יותר מאשר יודעים המחברים להעיד על עצמם. גם יצירות,

גם צורות ז'אנריות, גם יוצריהן מצטיירים כסובייקטים פחות יציבים מכפי שנדמה במבט ראשון. הצורות הז'אנריות מתגלות ביצרנותן כשהן 'מפעילות' את המחברים לא פחות משהמחברים אותן. יש לסייג את האבחנות העקרוניות לגבי מחשבת ההיסטוריה הספרותית של ההקשר הרוסי בזה שהן נוסחו רק באופן חלקי, לפעמים תמציתי מאוד, על ידי בר יוסף עצמה. הספר דומה במובנים רבים ללקסיקון אדיר של תקופה או לפני שטח עצומים שהקוראים נעים על פניו בעוברם על פני נקודות ההצטלבות המתרבות שעל המפה. בקריאת החיבור בשלמותו מתעוררת השאלה האם חיבור כזה מבקש להיקרא בשלמותו, כחיבור, או שמא כאנציקלופדיה של תקופה ושהאינדקס במקרה זה נחוץ יותר מאשר תוכן העניינים לשם ההתמצאות. חיבור כזה לא מתלווה לקוראים ולקוראות שלו בניסיון להתרומם הרבה מעל לפני השטח של המפה כדי להשתוות להשקיף על הנוף הנגלה. לכן היבטים רבים של הפרספקטיבה הספרותית היסטורית של ההקשר הרוסי עוד נותרו לנו לברר ולנסח.

ג. רקמת המפה של המסכת בשניאור: מן החיים והמוות

ספרה של לילך נתנאל שניאור כולל מבוא נרחב על תוואי חיים של נדודים ספרותיים גיאוגרפיים של זלמן שניאור (1887–1959) ושל יצירתו וכן שלוש חטיבות עיון – הראשונה על שירת שניאור, השנייה על בריתות ההשפעה שעיצבו את יצירתו והשלישית על מסכת שקלוב שלו. אבל משמעותה של אותה 'מסכת' יוצאת מעבר לתחומי דיון ביצירה נתונה ומתהווה כמושג פרשני ליצירת שניאור, לתקופה היסטורית וגם לסוגת ההיסטוריה הספרותית. 'מסכת שקלוב' שמדובר בה כאן איננה חיבור שלם כי אם מתווה משוער של חיבור שלא התגבש במלואו. זוהי מעין תכנית משוערת של ספר לעתיד לבוא ששניאור חיבר חלקים חלקים למן שנות העשרים של המאה העשרים, ואיגד בתוכו סיפורים ורומנים בהמשכים המתרחשים בשקלוב בין סוף המאה השמונה-עשרה לראשית המאה העשרים. קווי המתאר של אותה מסכת מעולם לא שורטטו בבירור, כתבת נתנאל, וחיבורה ניגש לשחזרם מתוך גרסאותיו המרובות שראו אור בתקופות שונות ובשתי לשונות, מהן

כאלה שפורסמו בספר וכאלה שראו אור בעיתונות היומית ומעולם לא נדפסו בשנית (256).

גם כאן, שלא כעלילת החץ הבנויה על התבנית הנרטיבית הליניארית, ה'מסכת' מציירת דימוי מרחבי של מפה הבנויה באבני המקום של עיר הולדתו של שניאור, מפה שבה "אפשר למקם את כל יצירתו מראשיתה ועד אחריתה, בעברית וביידיש, בשירה ובפרוזה" (12). כך מעבירה המסכת אירועים מציר הזמן אל אותו ממד שבו יוכלו להתקיים זה בצד זה. הצורה הכרונוטופית של אותו מרחב מרובה שכבות זמן נחשפת עקב בצד אגודל עם ההווה של הספרות היהודית בכלל בימיו של שניאור. כמו אותה מסכת, גם הספרות עצמה התקיימה אז כספרות מבוזרת, רב לשונית, נטולת מרכז, דרכה בזמן ההיסטורי לא הייתה ידועה לה והיא לא נשלמה כפי שנשלמת עלילתו של רומן גדול. לעברית הטרומ ריבונית של שניאור ושל דורו, ובכלל לכל אותה הווית חיים יהודית מודרנית בלתי ריבונית, לא היו המשך או 'התרה' לא בדור הפלמ"ח ולא בדור המדינה. מפת שקלוב של שניאור שנוצרה ממרחק הזמן והמקום משרטטת תוואי עיר שחדלה להתקיים ושוחזרה אך מעט, ובשיבושים ניכרים, בזיכרון בעוד אתריה הולכים ומתיישנים עם התקדם זמן הסיפור. האתרים האלה דומים "לסימני דרך עמומים שאינם מצביעים על תוואי כלשהו שאפשר להלך בו", כותבת נתנאל. תחושת הממשות המעורפלת של העיר הבנויה "בין מים למים" (292), ספק מקום ספק סמל, היא שמעניקה למפות בספרים של שניאור ושל נתנאל גם יחד – כמו לזו הבאה – את יופיין המיוחד:

כל המפות המדיניות וכל המצבים הפוליטיים היו מצוירים, מששת ימי בראשית, ומסומנים קו לקו אצל האסטרטגים השקלוביים, על כפות ידיהם. כל אצבע שימשה צורה של מדינה וכל קמט – נהר ומבצר. זקנים מסובכים וחוטמים ירוקים מחמת טבקי היו נכפפים על גבי כף היד הגיאוגרפית של ראשי המדברים, והיו מחפשים בה, לאורו האפור של

החלון, גבולי ארצות וגורלי לאומים.²

השחזור בדרך הכתיבה של אותו מרחב מיתי, מפת היד של זקני שקלוב, נושא בחובו מחשבה על כתיבה וזמן, גם בתחומי ההיסטוריוגרפיה הספרותית. חקירת העבר דרך שחזור תוואי כף היד, בחיפוש, לאורו האפור של החלון של גבולי ארצות וגורלי לאומים, מטה את תשומת הלב מן ההיסטוריה לגרפיה, כלומר לעבר הממד הטקסטואלי של הכתיבה, לגוף, לחומר, למרקם, לרקמה. לכן המפה בהיסטוריוגרפיה הספרותית של נתנאל איננה רק מפה שמציינת תרשים מרחבי, אלא רומזת גם למפת השולחן ולכל הקשור בה באורח מטונימי: הבית, חיק האם, הבד ומראה הרקמה שהחץ מוליך אותה אנה ואנה מבלי שיותר ליד הכותבת להיחלץ משפעתו הטובענית של האריג אל צלילותו האבסטרקטית של הזמן. התנועה הטקסטואלית ברקמת המפה הצפופה נושאת את סיפור היצירה הזאת כסיפור על "נדודים, חורבן הבית, עקת יתמות, עול כבד של מסורות גדועות, ירושה דלה [ו]כיסופים לגאולה שלא נענו" (11). קשה לחשוב על היסטוריה ספרותית שמצליחה לבטא יחס אינטימי אל החפצים והחללים של הבית כמו זה שאנחנו מזהים פה, אצל נתנאל, בשחזורו של הבית השקלובי ממסכת שקלוב:

מפת מבוך אפלולית של מבואות וחדרים, מרתפים וחצרות אחוריות מוכי עלטה וצינה [...] המרתפים קבורים בקרקע ובתוכם הסחורות המשתמרות ונכבשות לאיטן. חדרי המגורים בבתי מרוהטים ברהיטי עץ, במקרות ובדלתות זכוכית, כמו השידה הניצבת בחדר ההסבה של בית אורי ופייגה, שבעומקה הולך ומועם זוהרו של תפוז יחידי. בתוך הבתים, בתוך חדרי המגורים, בתוך הרהיטים, יש חללי משנה קטנים עוד יותר, של מגירות ותיבות סגורות, כמו תיבת כלי הפסח שפייגה נוטלת אליה מחשש לביזה בשעת פרעות. ישנם גם הכלים, כלי

2 שניאור, אנשי שקלוב, מהדורת 1958, עמ' 16 מצוטט אצל נתנאל, 24.

הבישול העמוקים וכלי ההגשה שהתקבלו בירושה [...] חללים אלה משמשים בתוך הבית השקלובאי לאו דווקא בתור דימויים או נשאים של אינטימיות, אלא כעין מובלעות מאיימות שמתחוללת בתוכן, אלכימיה מעיקה, קודרת, של תסיסה החמצה וקלקול. (382)

התיאור הזה משקף משהו משורש הברית בין הסופר לחוקרת כשני חובבי אספנות. חפצי השימוש נאגרים תחילה בבתים עצמם, אחד כן מאוחסנים ברשימות הזיכרון ולבסוף בספר שלפנינו, אבל לא לשם הצבירה של 'רכוש בעל ערך'. תיעוד חפצי הבית הרי כרוך בהתחקות אחר תהליכים בלתי פוסקים של כבישה, תסיסה, קלקול, ובהשאלה למושג רחב של עבר ספרותי, של היעלמות, מחיקה וכליה. יש ב'מטריאליזם היסטורי' כמו זה שכאן משהו מנוגד בתכלית ליחס האנטיקווארי אל העבר. ההיסטוריה המטריאלית שבשורש נשמתו של האספן, כתב ולטר בנימין, מבקשת לשחרר את "הכוחות העצומים הכבולים ב'היה היה' של ההיסטוריה" כדי לזמן רגע של "התנסות בהיסטוריה" (בנימין, 1996, עמ' 50). כאן ההתנסות מתאפשרת לא הודות לאיזה מאמץ היאחזות בתחליפי-עבר אלא מתוך הכרה במה שמהותי לחפץ, לטקסט, למפה, לחומרי באשר הוא כמה שלא ניתן 'להנציח'. המבוא של נתנאל לשניאור מסתיים במבט רפלקסיבי על ההיסטוריה הספרותית הנשקפת מתוך הסיטואציה הקונקרטית של הכתיבה היום:

בעברית ישראלית שגורה, חד לשונית, ירושה של שבעים שנות מדינה, ביקשתי לשחזר את נגיעת המילים של שניאור, [...] שוב לשמוע, לדאות, מה ששמעו וראו קוראים יהודים רב לשוניים שכבר אינם. [...] כמו הטבעת דפוס שחוקה ניבט עכשיו מן הספרים רק תשליל דמותה של מלאכת מחשבת ספרותית מפוארת. (54)

הכרוניקה הקטנה של הספרות העברית המודרנית של לילך נתנאל נכתבת לאחור, כלומר בהיפוך הווקטור של תנועת החץ.

יותר מאשר תנועת הצבירה של ניסיון מועיל היא דומה לשחזור של פרסקו עתיק. באשר למסכת עצמה, זו הנחשפת, גם היא לא שייכת למעשה לעבר כמה שנחתם בזמן נתון אלא כמו קורמת עור וגידים רק בתהליך החשיפה. המסכת נפרשת בתווך בין העבר כמה שלא התקיים למען הווה ולא התממש בו, לבין ההווה של עברית ישראלית ירושת שבעים שנות מדינה. במרחב שלישי זה מתגשמת תנועת השחזור הפואטית בדימוי של הנס גיאורג גדמר (בספרו אמת ופחד) כהתמזגות רחוקה ורגעית של שני אופקים.

דינה ברדיצ'בסקי, החוג לספרות, אוניברסיטת תל אביב

רשימת מקורות

ח"נ ביאליק, כל כתבי ביאליק, תל אביב: דביר, תש"ח.
ולטר בנימין, כתבים (ב): הרהוריס, מגרמנית: דוד זינגר, תל אביב:
הקיבוץ המאוחד, 1996.

יוסף חיים ברנר, כתבים (א), תל אביב: הקבוץ המאוחד, תשל"ח.
אורי ניסן גנסין, כל כתבי א"נ גנסין (א), תל אביב: ספרית פועלים
והקבוץ המאוחד, תשמ"ב.

גילוי של רבנו תם: ר' אייזיק הירש וויס וחכמי בית
המדרש בווינה*

אברהם (רמי) ריינר, רבנו תם: פרשנות, הלכה, פולמוס, דמת-גן,
הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, מחקרים בתלמוד ובהלכה, סדרה
בעריכת ליב מוסקוביץ, תשפ"א.

ספרו של אברהם (רמי) ריינר, הוא פריו האכיל והבשל של לימוד
ומחקר של מחברו משך עשרות שנים את יצירת ר' יעקב בן
מאיר, נכדו של רש"י, המכונה "רבנו תם". ראשית המחקר הייתה
בעבודת גמר ועבודת דוקטור בהנחיית פרופ' ישראל תא-שמע
המנוח באוניברסיטה העברית בירושלים. עשרים שנות לימוד
ומחקר נוספות עברו מאז אישור עבודת הדוקטור וסוף סוף זכינו
למונוגרפיה מקיפה ומעמיקה על האיש ויצירתו, שכמוה לא נכתבה
קודם לכן על ראש וראשון זה לתלמידי החכמים בני דורו, בעלי
התוספות באשכנז ובצרפת.

המחבר חילק את ספרו לארבע שערות, כאשר הוא פותח
בשורשיו – דהיינו בביוגרפיה של רבנו תם, ומסיים בבחינת
מעמדו והשפעתו של רבנו תם, במקומו ומחוצה לו. בין לבין דן רמי
ריינר בספרייה של רבנו תם – כלומר במצע הכתוב שהיה פרוש
לפניו בימי לימודיו וכתירתו את חיבוריו, שער שממנו ובו מסקנות
מפליגות ומרתקות על מידת הכרותו את התלמוד הירושלמי,
שימושו בספרות חז"ל וספרות הגאונים, והתעכבותו על חשיבות
התוספתא ומדרש ההלכה הספרא על תורת כוהנים, וסופו של
השער ביחסו של רבנו תם לפיוט ולמסורת הפיוט. מכאן נע המחבר
לשער הבא, בו הוא דן ביצירת רבנו תם וביחסו לנוסח התלמוד
ומתקניו ואתו ניסיון ליישב בין תיקוניו והגהותיו של רבנו תם
עצמו להסתייגותו מתיקוני אחרים לנוסח ודעתו כי יש לשמר את
הנוסח שהתקבל לדורות וליישב קשיים בתוכו. הוא מציע לפנינו
כי תקנות רבנו תם באו ביוזמתו ככל שהתבססה סמכותו ולא

כתוצאה מהשתתפותו בכינוסי רבנים שדנו בשאלות שיש למצוא להן פתרונות. בשיאו של השער הזה דן ריינר בספר הישר, שיא יצירתו הגדולה של רבנו תם, ומסיק מה היו דרכי הפצתה ועריכתה של היצירה כפי שהגיעה אלינו. בלשון ישרה, בהירה וקולחת מחזיר רמי ריינר את הקורא לסוגיות בתלמוד הבבלי שבהן דן רבנו תם ומלמדנו כי כוחו רב לו בהבהרת המצוי בהן ובביאורן כפשוטן, כאשר לכאורה בא הוא להסביר לקורא מדוע ואיך הגיע רבנו תם להבנתו המסוימת את הסוגיות הללו. ואנו משתאים למקרא דבריו, שכן דברי חכמים שמחים, כידוע, כבשעת נתינתם, כאשר נמצא מי שמחזירם לאכסניה שלהם.

רמי ריינר יכול היה להסתפק בבחינת מצב המחקר עד לכתובת ספרו, בדיון הנרחב שכבר היה בבחינת מונוגרפיה זוטא ליצירת רבנו תם, המצוי במהדורה המורחבת של ספרו של אפרים אלימלך אורבך, בעלי התוספות, ירושלים, תש"ם, במיוחד בפרק השלישי המוקדש לו וליצירתו (עמ' 113–160), בפרק הרביעי המוקדש לתלמידיו בצרפת (עמ' 114–164), ובחלקים מן הפרקים החמישי והשישי העוסקים בתלמידיו באשכנז ובגדול תלמידיו, אחיינו ר' יצחק בן שמואל מדמפייה, המכונה: "ר"י הזקן" (במיוחד עמ' 227–260). רמי ריינר חזר לדון בהרחבה בהקדמה לספרו בדברי קודמיו של אורבך, שהקדישו מאמצי מחקרם ליצירת רבנו תם. בראש אלה הוא העמיד, ובצדק, את ר' אייזיק הירש ווייס, שפרסם תחילה בהמשכים את חיבורו "תולדות רבנו תם" בכתב העת גית תלמוד (ג'תרמ"ג) – כתב־עת שראה אור בשנים 1881–1885, אותו ערך ווייס ביחד עם ר' מאיר איש שלום, חברו להוראה בבית המדרש בווינה, שייסד בשנת 1864 ר' אהרן (אדולף) ילינק, תלמידו המובהק של ר' זכריה פרנקל בבית המדרש לרבנים בברסלאו; ולבסוף פרסם בווינה באותה השנה, 1883, ספר המוקדש לו: תולדות רבינו יעקב בן עיזר איש תס. היה זה אחד משלשה חיבורים על תולדות גדולי ישראל שווייס פרסם, כאשר השניים הנוספים הם על אודות רש"י והרמב"ם. את קיצורם של כל אלה הביא ווייס בספרו הגדול בן חמשת הכרכים, זור זור וזורשיו. אחריו הזכיר שם רמי ריינר את אביגדור אפטוביצר, שבחיבורו עבוא לספר ראבי"ה טרח וליקט

את כל המובאות מדברי רבנו תם בספר ראבי"ה ובכך קבע במידה רבה את הבסיס למחקר התקבלותם של תורות רבנו תם באשכנז. אפטוביצר היה מצעירי התלמידים של בית המדרש לרבנים בווינה, שבין מוריו היה גם וויס, שהיה כבר כמעט בגבורותיו ועדיין לימד שם. בית המדרש לרבנים בווינה, שנוסד ב-1893 – שנת פטירתו של ילינק, המשיך את פועלו של בית המדרש שיסד ילינק שלושים שנה קודם לכן ובימים בהם למד בו אפטוביצר, וניהלו תלמיד חכם צעיר מוויס בשלושים שנה, הוא ר' אריה (אדולף) שוורץ, שידו הייתה רבה אף היא במחקר התורה שבעל פה ומידותיה, בהשפעת רבו, ר' זכריה פרנקל.

רמי ריינר דן בהקדמה לספרו (עמ' 14–17), באופן רחב ומעמיק בתרומת אייזיק הירש ווייס לגילוייו מחדש של רבנו תם לחובשי בית המדרש היהודי ולמשכילים, ששלטו בתורה שבעל פה ולמדו בכתבי רבנו תם. כלשונו (עמ' 14–15):

וויס חשף גופי ידע רבים הקשורים בפעילותו הפרשנית וההלכתית של רבנו תם, תוך שהציב שאלות שהדהדו וממשיכות להדהד עד ימינו אלה. בין תרומותיו יש לציין את רשימת נמעני תשובות רבנו תם שבספר הישר ומחוצה לו, רשימת המונוגרפיות ההלכתיות של רבנו תם ותקנותיו, כמו גם כללי המתודולוגיה התלמודית שנוסחו על ידו. דיון מפורט הקדיש ווייס לשאלת מבנהו ומקוריותו של ספר הישר. הוא נתן דעתו לשאלת המהדורות של הספר, לחכמים להם מיוחסים קטעים בספר ולסתירות שבין עמדות הנמצאות בו, לבין ייצוג עמדת רבנו תם בספרות התוספות.

על כן, ברצוני להקדיש את דברי לר' אייזיק הירש ווייס ולסביבה בה פעל, בעיקר מאז שבשנת 1864 נעשה מורה בבית המדרש בווינה שיסד ילינק, כנוצר לעיל. כאשר בדקתי מה ומי כתבו על אודות אייזיק הירש ווייס, מצאתי כי בעוד שבני זמנו הגיבו על יצירתו, ובכלל זה גם על ספרו זכרונותי, שפרסם בהיותו בן שמונים

שנה בוורשה בשנת 1895, הרי שבמאה העשרים, עד להתייחסותו של אורבך לדברי ווייס על אודות כתבי רבנו תם, לא הוקדש לאיש וליצירתו בארץ־ישראל, בישוב שקדם להקמת המדינה, אלא מאמר קצר אחד שפרסם פישל לחובר, בכרך השני של מאזניס בחודש אייר שנת תר"ץ, ובו נמצא את רשמי התפעלותו כבן ישיבה צעיר במזרח אירופה בקריאת דור דור ודורשיו של ווייס, שטעמו היה לו ולבני הישיבה כטעם ביכורה בטרם קיץ. היה זה מאמר קצר שממנו עיבד לחובר נוסח חדש בספרו ראשוניס ואחרוניס. אחריו פרסם צבי שארפשטיין, חוקר החינוך העברי, מאמר קצר נוסף בכרך יח של מאזניס, בחודש כסלו־טבת תשכ"ד, מאמר שהוקדש לספר זכרונותי של ווייס, סמוך למלאת מאה וחמישים שנה להולדתו של ווייס, ובו הדגים מלשונו היפה של ווייס בתיאוריו את החינוך העברי בן זמנו. הוא כתב זאת כביקורת על השמצת ווייס כמי שהעברית שכתב קשה לקריאה וקלוקלת, בדברי ראובן בריינין כנגד הספר, שפורסמו בכתב־העת פזרז ומערב שבירינין ערך, שנים הרבה קודם לכן. אבל מאמרים יותר מקיפים על יצירת ווייס לא פורסמו בארץ־ישראל ובמדינת ישראל, אלא בארצות הברית, שם פרסם אליעזר רפאל מלאכי מאמר מקיף, שעיקרו הוקדש לניתוח ספר זכרונותי בכתב־העת פרקיס ד (תשכ"ו). אחריו פרסם מאיר הרשקוביץ מאמר ביוגרפי־ספרותי מפורט בספר זכרון לשמואל קלמן פירסקי, ניו־יורק תשל"א, מאמר המוסיף מידע רב וחשוב על מה שפרסם מלאכי לפניו. יצויין כי באותו ספר יובל הופיע גם מאמר של ההיסטוריון נתן מיכאל גלבר על תולדות בית המדרש לרבנים בווינה, שבו ווייס לימד.

קראתי את זכרונותי, ורשה 1895, שפרסם ווייס וקראתי גם את התוספות מכתב יד ששרדו בחלקם, אותם הוציא לאור גצל קרסל, בכרך הראשון של גנזיס שראה אור בשנת 1961 – כרך שבו יש אוטוביוגרפיות של אישים נוספים. נוכחתי כי ספרו של ווייס הוא מכרה זהב לתולדות ההשכלה והחינוך היהודי במורביה ובוהמיה, שני המחוזות הקרויים בפי היהודים מעהרען ובעהמען, וכי ממנו ובו חומר רב לתולדות ההשכלה והתפתחותה, החל מימי ילדותו של ווייס בשנת 1823, בעירו מעזריטש גדול (גראס מעזריטש)

במורביה. זאת איננה ביוגרפיה ובה מעשיות ופרקי חיים אישיים, אלא יותר מכך: בספר יש תיאור עולמם של תלמידי חכמים, כפי שנחשפו לפני ווייס בנדודיו בישיבות שונות במורביה, בוהמיה והונגריה. בתוך כך יש ניסיון לשרטט את תווי פניה של ההשכלה האורתודוקסית בת זמנו, שרבים בתוכה, ובכללם אייזיק הירש, לא הפכו לציונים עם התפשטות תנועת חיבת ציון משנות השמונים למאה התשע־עשרה ואילך. אולי זאת הסיבה שבהיסטוריוגרפיה של ההשכלה נעלם כמעט לגמרי זכרו של ווייס. בדקתי ומצאתי כי חוקר הספרות העברית החדשה יוסף קלוזנר לא הקדיש לו דיון של ממש בספרו בן ששת הכרכים היסטוריה של הספרות העברית החדשה. כמוהו כישראל צינברג בספרו רב הכרכים תולדות ספרות ישראל. כך נהגו גם חוקרי ספרות תקופת ההשכלה שבאו אחריהם, שמואל ורסס ומשה פלאי. גם לא מצאתי זכר לדברי ווייס על תולדות ההשכלה והחינוך העברי במורביה ובבוהמיה בחיבורי ההיסטוריון שמואל פיינר.

פליאה היא, שהרי בספר זכרונותי יש תיאור רחב וממצה שרשם ווייס, המכסה את מה שראו עיניו והתנסה בו מגיל שמונה שנים, בשנת 1823, ועד לפרסום הספר בשנת 1895 בעיר ורשה (עמ' 14–16, 33–36, 58, 72, 74–76, 83). שם מתוארים, בהרחבה, לימודי העברית מספרי המדקדק המשכיל יהודה בן־זאב, להם היו הרבה מהדורות, ולימוד גרמנית וחכמות חיצוניות בין בני הישיבות. ווייס נדד, כאמור, בין ישיבות שונות במורביה, בוהמיה והונגריה, ועל פי עדותו היה עיקר תשוקתו ללמוד את המשא ומתן ההלכתי ולרכוש בקיאות בסוגיותיו בתלמודים, בספרות ההלכתית הקודמת מימי תנאים והמאוחרת להם בכתבי ראשונים ואחרונים. אבל ווייס מציין כי מילדות כבר הכשירוהו הוריו לשלוט בשפה הגרמנית ובשפה העברית, ורבותיו במקומות השונים של לימודיו לא התנכרו לחובת תלמיד החכם היהודי ללמוד חכמות זרות, להוציא את תורת המטפיזיקה של הפילוסופים. הוא מצטט מפי מורו ר' יוסף חיים פאללאק כי "מקבלים האמת ממי שאמרה, בין שאמרו חכם מחכמי ישראל, בין אמרו חכם מחכמי האומות" (עמ' 25, ומוסיף שם בסוגרים הפנייה לרמב"ם [ספר זמניס] הלכות קידוש

החודש [סוף פרק יז ו; השווה לדברי הרמב"ם: "שמע האמת ממי שאמרה" בהקדמתו לחיבורו שמונה פרקים, שהוא המבוא לפירושו על פרקי אבות]]. הוא גם מעיד שעד שהגיע ללמוד בישיבה בעיר ניקולשבורג, לא הכיר כלל את התלמוד הירושלמי (עמ' 42).

עד ראשית שנות הארבעים לחייו הוא נדד בין ישיבות ורק בראשית שנות השישים למאה התשע־עשרה הגיע לווינה, שם עבד כמגיה בבית הדפוס של צאמרסקי ודיטמרש, אותו קנה יעקב שלוסברג. יחד עם שלוסברג הוא הוציא לאור בבית הדפוס כמה וכמה חיבורים. היוזמה הראשונה הייתה של שלוסברג להוציא לאור סידור תפילה בשם: תפילת יעקב, לו רצה לצרף, כדי להגביר ביקוש לסידור, קונטרס של דינים נחוצים. הוא פנה לווייס והציע לו לכתוב קונטרס דינים זה. בספרו זכרונותי (עמ' 50–52), הוא מספר כי כבר קודם לכן החל, ביוזמתו העצמית, בחיבור קיצור לשו"ע אורח חיים ויורה דעה, כי לא היה מרוצה מהקיצורים המצויים בשוק הספרים, ומתוכם הוא הזכיר במיוחד את ספר חיי אדם שכתב ופרסם ר' אברהם דנציג, שהיה ספר נפוץ. ווייס הסתייג ממנו על שום שכלל פלפולי תורה ולא כנחוץ לקורא: קיצור הדינים בשפה השווה לכל נפש. לדאבונו אבד רוב חיבורו בשריפה, ובקשת היזם־המדפיס יעקב שלוסברג גרמה שיכתוב מחדש את קיצור הדינים וקרא לחיבורו ארח לצדיק. הוא מוסיף ומספר כי סידור התפילה שבו קיצור הדינים זכה לביקוש רב ולמהדורות חוזרות. עד כדי כך רב הביקוש, שהמדפיס ניצל את החידוש הטכנולוגי של הדפסה סטריאוטיפית־כלשונו, כלומר ניצל את ההמצאה החדשה של יצירת לוחות, הקרויים בעברית "אמהות דפוס" ובלעז: "מאטריקס", כדי לשמור סדר של כל הספר ולחסוך סידור מחדש של כל מהדורה נוספת שירצה להוציא לאור. אבל התברר לווייס, כעבור כמה שנים ואחרי הדפסת עשרות אלפי עותקים של הספר בכמה מהדורות, שמתחרה של שלוסברג קנה את הלוחות ושברם, כי לא רצה בהדפסות נוספות של הסידור. אצל אותו מדפיס הדפיס ווייס בשנת תרכ"ב את מהדורתו למדרש ההלכה מבית מדרשו של ר' עקיבא ספרא, ושלוש שנים אחר כך את מהדורתו לטכילתא דר' ישמעאל. יצויין כי ר' אייזיק הירש ווייס לא הסתפק

בספרים אלה הדנים ביצירת התנאים, אלא בנוסף להם פרסם ספר נוסף בבית דפוס אחר בווינה, בשנת תרכ"ז, משפט לשון המשנה: חוקיה, זקדוקה ותכונותיה. היה זה ספר שבא להשלים את ספרו של ר' זכריה פרנקל, מבית המדרש לרבנים בברסלאו, שכבר נזכר לעיל, וגם לחלוק על ספרו, דרכי המשנה והספרים הנלווים אליה: תוספתא, מכילתא, ספרא וספרי, לייפציג תרי"ט.

בבית הדפוס של שלוסברג ווייס הדפיס גם את כתב־העת במדעי היהדות, בית המדרש, ובמרכזו חקר תורה שבעל פה, כתב־עת שהופיע בעריכת ווייס בשנים תרכ"ה-תרכ"ו. ווייס יזם הוצאה לאור של כתב־עת שני, בית תלמוד, שהאריך יותר ימים – חמש שנים, אשר ראה אור בפרעסבורג בשנים 1881–1885, אותו ערך יחד עם חברו להוראה בבית המדרש ר' מאיר איש שלום, חוקר המדרש והאגדה הנודע והמהדיר של המהדורה המוערת של תנא דבי אליהו. בשני כתב־העת הללו כתב ווייס הרבה מן המאמרים וגם צרף ביקורת פרי עטו על מאמרי אחרים שפרסם – זאת תחת הכינוי: "המעריך".

כאן יצויין כי שותפות כזאת בין מדפיס למחבר בהוצאה לאור והפצה של ספרים וכתב־עת עבריים התקיימה בעוד מקומות במרכז ומזרח אירופה. בולט בין אלה הוא היזם המדפיס יוסף פישר, בן זמנם של שלוסברג ווייס, שפעל בעיר קרקוב ובה היה שותף כמדפיס ליוזמות שלו ושל מחברי ספרים ועורכי כתב־עת ועיתונים להוציא לאור עיתונים, כתב־עת וספרי השכלה וחכמה, והרחיב את פעולתו מעבר להדפסת ספרים עבריים להדפסת ספרים בשפות שמיות אחרות כארמית וסורית. קרקוב, כווינה, הייתה בסוף המאה התשע־עשרה מרכז של פעילות ספרותית יהודית, אשר אותה ואת בעלי חנויות הספרים בה שהיו גם חוקרים, תאר מורי בבית הספר התיכון, הד"ר מאיר בוסאק, במאמר שפרסם, אחרי השואה, בספר קראקא: עיר ואס בישראל, ירושלים תשי"ט, ספר הזכרון לעיה, ואחריו דנה במוכרי הספרים חגית כהן בספרה בחנותו של מוכר הספרים: חנויות ספרים יהודיות בעזרח אירופה בעחצית השנייה של המאה התשע עשרה, ירושלים תשס"ו.

ווייס תעד בזכרונותיו את מפגשיו והתכתבויותיו עם גדולי

הדור, וביניהם ר' שלמה יהודה רפפורט (שי"ר), אותו ביקר על חוסר שליטה מספקת ובקיאיות בספרות התלמודית וגרם לאברהם עפשטיין לכתוב חיבור חריף כנגדו; את ר' נחמן קרוכמאל (רנ"ק), אשר השפיע עליו בתובנות ובשיטה שלו בהצגת תורה שבעל פה בספרו טורה נכוכי הזמן; את שמואל דוד לוצאטו (שד"ל); יצחק שמואל רג'יו (יש"ר); יום טוב ליפמן צונץ; יצחק בער לוינזון, וצבי הינריך גרץ.

אחתום דברי בסיפור שמרדכי ליפסון בספרו מזור זור (חלק ראשון, מס' 747), וכמוהו אלתר דרויאנוב בספר הגדיחה והחזיון (חלק שלישי, מס' 2471), מביאים על מפגש שהיה בין ווייס לגרץ, מבלי לציין את מקורו. אני מביא כאן את גרסתו של דרויאנוב: "אייזיק הירש ווייס וצבי הירש גרץ נודמנו למקום אחד. אמר ווייס לגרץ: תמה אני מנין לך כל המקורות המרובים מן התלמוד ומן המדרשים, מן המפרשים ומן הפוסקים, שאתה מביא בספריך? אמר לו גרץ: ואתה מנין לך? אלא כשם שאתה מבקש ומוצא, כך גם אני מבקש ומוצא. החזיר לו ווייס: מה דמיון הוא זה? אני מחזר אחרי אבדה ואלו אתה מחזר אחרי מציאה". כל זה כדי לעשות "נפש", היא ציון לתלמיד חכם גדול – אייזיק הירש ווייס, שרמי ריינר גרם שיהיו שפתיו דובבות בפנינו ולא רק בקבר.

זאב גריס, המחלקה למחשבת ישראל ע"ש גולדשטיין-גורן. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע
 *זהו נוסח מורחב של הרצאה ביום כ' בסיון תשפ"א, 31.5.2021, בערב השקת ספרו של פרופ' ריינר.

תרגום-שאיילה או שאלת תרגום?

המדור "מהשפה פנימה", עוסף הארץ, 14.1.2022 מוקדש למלה העברית "חֶרֶק" (צורת היחיד של "חרקים"), וקצור תולדותיה. וכך נאמר לנו על מקורה:

חֶרוֹק הוא "בעל חריצים" – תרגום-שאיילה של המונח הגרמני המיושן לבריות אלה, Kerbtier, כלומר "חיית-חריץ". את אותו מונח גרמני טבע הסופר יואכים היינריך קאמפה ב-1791, וגם הוא תרגום-שאיילה של המונח הלטיני, insecta, הגזור מהפועל insectare ("חתוך, מחולק"). את המונח הלטיני טבע הסופר הרומי פליניוס הזקן בספרו "תולדות הטבע" בשנת 77. זהו תרגום-שאיילה של המונח היווני אֵנְטוֹמוֹן, מונח שגזר אריסטו במאה הרביעית לפני הספירה מתוך הפועל היווני אֵנְטוֹמוֹס ("לחתוך לחתיכות"), שכן גופם של חרקים מתחלק לחלקים.

על מקורה של המלה העברית נאמר לנו רק כי

המילה חֶרוֹק אמנם נקלטה בעברית, אבל לא מצאה חן בעיני המורים יוסף עזריהו, מרדכי אזרחי ויחיאל יחיאלי, מחברי ספר העזר למורה "שיעורי הסתכלות וידיעת המולדת". בספרם משנת 1912 הם החליפו את חֶרוֹק במילה חֶרֶק – הצורה התקנית של המילה עד היום.

חבל שלא נאמר לנו מי יזם לראשונה את אותו "תרגום-שאיילה"; ולקורא המצוי כדאי היה להסביר גם מה פירוש המונח "תרגום-שאיילה". הכוונה היא למה שנקרא בבלשנות calque, תרגום מילולי (ולעתים קרובות אטימולוגי) מדויק של מלה או בטוי מלשון אחת ללשון אחרת. למשל, "עכבר מחשב" קבל את שמו בעברית מן המונח computer mouse שכבר היה קיים באנגלית כאשר הגיעו המחשבים לישראל. מצד עצמו, אין כל סיבה לכך שמכשיר קטן

זה יקרא בעברית (או בכל שפה) עכבר ולא, למשל, מנוע, או מניע, או מנוף, או הגה. הסבה לבחירת המלה "עכבר" בעברית היא הרצון להשתמש במונח שמצוי כבר בשפה בינלאומית. לישראלי שמשתמש במחשבים ונוזקק לאנגלית יהיה קל יותר כאשר המונח העברי יקביל גם מבחינה מלולית למונח האנגלי. אך ענייננו כאן הוא במה שנאמר לנו על מקורה של אותה מלה, חרק, בלשונות המערב, שמהן עברה לעברית.

אפשר להניח בסבירות שאינה נמוכה שאת הספור על מקורה הגרמני של המלה העברית, ועל מקורה הלטיני של המלה הגרמנית עצמה, מצא מר אילון גלעד במלונים או בספרי עזר אחרים: איני סבור שהוא שגלה את מקור המלה הגרמנית אצל אותו סופר נשכח קאמפה. כל עוד מדובר במלה גרמנית אחת ולא קשה, Kerbtier, הצליח מר גלעד להעתיקה למאמרו ככתבה וכלשונה. מכאן ואילך התבלבלו היוצרות. המונח הלטיני הוא insectum ביחיד ולא insecta, שהיא צורת הרבים של insectum. אין בלטינית שם עצם שצורת היחיד שלו היא insecta. ואותו שם עצם insectum נגזר לא מ"הפועל insectare", פשוט משום שאין פועל שזאת צורתו הבסיסית. הוא מורכב ממילת היחס in כקידומת והפועל secare, לחתוך, לנתח.

פליניוס, המכונה "הזקן" (להבדיל מבן אחותו, גם הוא פליניוס וגם הוא סופר, המכונה - איך לא? - "הצעיר") אמנם כתב ספר אנציקלופדי גדול שהגיע לידינו, וקרא לו *Naturalis Historia*, אך פירוש השם אינו "תולדות הטבע" אלא "חקר הטבע". למלה הלטינית historia (ולאותה מלה יונית שממנה הועתקה) גם המשמעות שהלכה ודחקה את כל האחרות בעולם המודרני, "היסטוריה", "דברי הימים". אך משמעותה המדעית (והמקורית) היא חקירה, מחקר - וזאת עדין משמעותה בשם ספרו של פליניוס: לא "תולדות הטבע" אלא "חקירת/מחקרי הטבע". באנגלית עדין נהוג לפעמים לתרגם שם זה כ-Natural History, אך זאת משום שכך תורגם שם יצירה זאת לאנגלית עוד בימים שבהם כל אנגלי משכיל ידע גם לטינית ויוונית ולא היה טועה במשמעות זאת. נכון הוא ששם העצם הלטיני insectum, שממנו נלקח השם

האנגלי insect, מקורו בשם העצם היווני ἔντομον – בתעתיק לאותיות הלטיניות entomon – וסביר שאריסטו (שאמנם חי במאה הרביעית לפני סה"נ) הוא הראשון שהשתמש בשם עצם זה במובן של "חרק", ואולי אף המציא אותו. אך לא יתכן ש"גזר אותו ... מתוך הפועל היווני אֶנְטוֹמוֹס ('לחתוך לחתיכות')" – פשוט משום שאין פועל יווני כזה, כשם שאין פועל לטיני insectare. וליודעי ח"ן, קשה להניח שיש פועל יווני ἔντομον: זאת פשוט אינה צורת פועל ביוונית. מר גלעד השתמש במקור או מקורות שכל הנראה יודעים מה הם אומרים, אך לא די בכך. רצוי שגם המשתמש בהם יבין מה הוא קורא.

שנינותו של מרטיאליס, מלטינית ברוך י. מני, הוצאת כרמל,
ירושלים, תשפ"א - 2021'

ספרו של ברוך מני שנינותו של מרטיאליס מכיל תרגום ו/או חיקוי ו/או עיבוד לעברית של 120 מתוך 1520 אפיגרמות מאת המשורר הרומי מארטיאליס (Marcus Valerius Martialis), אך תרגום הכותר לעברית אינו תואם את שם כותר יצירתו של מארטיאליס בכתבי היד, הלוא הוא *Epigrammaton liber*, כלומר 'ספר האפיגרמות'. בימינו קרויה יצירתו גם *Liber de spectaculis*, כלומר 'ספר משחקי הזירה', שהוא חיבר לכבוד חנוכת הקולוסאום שערך הקיסר טיטוס בשנת 80 לספירה.²

מילים אחדות על מארטיאליס: הוא נולד בבילביליס (Bilbilis, בימינו בילבאו) בין השנים 38 ל-41 לספירה ומת בין השנים 101-104 לספירה, והגיע לרומא בשנות העשרים לחייו. הוא נחשב לגדול משוררי האפיגרמות הרומיים בזכות מגוון נושאי, תחכמו וליטושו, והוא אמן סוד הצמצום והעוקץ ('הפואנטה') השמור לסוף האפיגרמה. השפעתו הגדולה על האפיגרמה של הספרות המערבית ניכרת באינספור תרגומי האפיגרמות שלו, חיקוייהן ועיבודיהן, הן בזכות שלמותן האמנותית הן בזכות אופיין האוניברסלי, למרות היותן נטועות ברומא הקיסרית.³ ניסוחו התמציתי של צ'יטרוני

1 לקיצורים בעברית של חלק משמות החוקרים והמתרגמים שזוכרים במאמר ראו את הרשימה הביבליוגרפית.

ההפניות לאפיגרמות בשנינותו של מרטיאליס הן על פי מספרן המקובל במהדורותיהם של לינדסי, קר ושקלטון ביילי. בסוגריים ניתן מספר העמוד בשנינותו של מרטיאליס.

2 הקורפוס של יצירת מארטיאליס נפתח בשלושים ושתים אפיגרמות שמתארות את משחקי הזירה, ואחריהן מופיעות שאר האפיגרמות בארבעה עשר ספרים.

3 לרשימה חלקית של תרגומי מארטיאליס וחיקוייו באנגלית, בצרפתית ובגרמנית למן המאה השבע-עשרה, ראו קר, עמ' xx-xxii; לתרגומיו ולחיקויו באנגלית ראו סאליכאן וכויל. לקיצורי השמות בעברית ראו הרשימה הביבליוגרפית בסוף המאמר.

מיטיב לתאר את אופיה של השלמות הזאת.⁴ במרבית האפיגרמות שלו הוא מתאר בריאליזם קר ואכזרי את חיי היומיום ברומא על כל שדרות החברה בימי הקיסרים טיטוס, דומיטיאנוס, נָרווא וטראיאנוס (אם כי יש אפיגרמות אחדות שבהן באות לידי ביטוי עדינותו ורגישותו), ועמדתו אינה עמדת המוראליסט שאופיינית למחברים רומיים כה רבים. מן הצד האחד הוא אזרח רומי שזכה למעמד של 'פרש' ועל כן מעורה היטב בחיי החברה הרומית, אך מן הצד השני הוא מתבונן בניכור מסוים בטיפוסי הבריות, במצבים פרדוקסליים ובאיוולת האנושית, ומתארם בהומור עוקצני ובלא כחל ושרק. ייתכן שאת עמדתו המנוכרת משהו אפשר לתלות בהיותו נוכרי שהגיע לרומא מאזור כפרי ופשוט הליכות בספרד, שבוחן כעין מתבונן מהצד בסקרנות ובהשתאות בסיאובה של החברה הרומית הססגונית והרועשת של זמנו. הטיפוסים ש'מאכלסים' את ספרו הם מן הצד האחד עשירי רומא ובהם פטרונים עשירים קפוצי ידיים, פרקליטים, עסקנים ודומיהם, ומן הצד האחר נוכלים, טרחנים, סדומאים, נושים ובעלי חוב, 'צייד' ירושות, חרזנים ומבקרי ספרות, וכן בעלי מקצועות מגוונים כגון ספָרים, סנדלרים, רופאים, אקרובטים ויקצר המצע מהשתרע למנות את כולם.⁵ הוא מתאר את מיני הבריות הללו בריאליזם שפורץ מהאפיגרמות שלו בזכות ישירותו הלשונית שאינה חסידת לשון סגי נהור.⁶ ביטויים וולגריים, ביחוד בתחום המין, נטמעים באפיגרמה באופן פרדוקסלי למדי באופן מושלם, ואינם צורמים או מזעזעים בישירותם. מארטיאליס ראה באפיגרמות של המשורר קאטולוס מופת לחיקוי, אך הרחיק לכת אף ממנו בישירות לשונו. מקאטולוס הושפע גם כשאימץ באפיגרמות שלו את משקלי שירתו – יַמבים, יַמבים צולעים, טור

Oxford Classical Dictionary (2003), s.v. Martial, p. 932: 'It is rarely that one has a sense of a poem having been written solely for piquant entertainment. [...] His poetic language [...] has a cool mastery of expression which knows how to preserve the appearance of nature
'even when artifice is at its most obvious

5 ראו קר, עמ' xiv.

6 Citroni, M., s.v. Martial, in *Oxford Classical Dictionary*, 2003, p. 932

אחת־עשרה ההברות על שם סאפּוֹ ודו־טוֹר אֶלְגִי – אך גם מן האפיגרמה ההלניסטית שנכתבה בדו־טוֹר האלגי וממנה הושפע גם קאטולוס. לנושאי האפיגרמות של מארטיאליס יש הרבה מן המשותף עם נושאי 'השירים האפודיים' ('הימבים') ו'הסטירות' של המשורר הוראטיוס ועם נושאי 'הסטירות' של המשורר יובנאליס, בן זמנו של מארטיאליס (אם כי שני ספרי 'הסטירות' הללו נבדלים מהאפיגרמות של מארטיאליס מבחינת משקליהן – שנשקלו במשקל ההקסמטר הדקטילי – ומבחינת שיוכם לסוגת 'הסטירה').

ברוך מני היטיב לעשות כשהביא בספרו מבחר מייצג של האפיגרמות המגוונות של מארטיאליס ואף הקל על הקורא את ההתמצאות בשלל נושאיהן כשחילק אותן למדורים על פי נושאיהן והוסיף כותרות משלו לכל אפיגרמה. ראויה לציון גם צורתו הנאה של הספר, הקדשת עמוד שלם לכל אפיגרמה והוספת הטקסט בלטינית באותו עמוד לטובת יודעי לטינית. רק חבל שהוא לא הוסיף קונקורדנציה (או בלשונו של בנציון בנשלום 'מפתח השירים למקורותיהם') של מספרי השירים בספרו לעומת מספריהם המקובלים במקור, כמו שהם מופיעים בהוצאת אוקספורד בעריכת לינדסי ובשתי ההוצאות של סדרת Loeb Classical Library, הראשונה משנת 1919 בעריכת קר והשנייה משנת 1993 בעריכת שאקלטון ביילי.

לעומת בנציון בנשלום שתרגם מבחר אפיגרמות של מארטיאליס במשקליהן המקוריים ובכך שמר על מרכיב חיוני של צורת האפיגרמה על פי אמות המידה של שיוכה לסוגת האפיגרמה בעת העתיקה, ברוך מני בחר לתרגם את האפיגרמות בחריזה, כמו שהוא כותב 'לא נמנעתי משימוש בכלי החריזה חרף היעדרו במקור' (עמ' 156). אכן אין שום פסול בתרגום שירה בצורה שונה מצורתה בשפת המקור. ואולם המריק שיר מכלי לכלי חייב לשמור על תבנית מסוימת,⁷ על עקביות ועל העברה נאמנה של העובדות

7 ראו את קביעתו של ת"ס אליוט: 'No verse is free for the man who wants to do a good job', *The Music of Poetry* (24 February 1942),

שנוכרות בו. הרי אין ספק שמתרגם שירה ניצב בפני הכרעות ופשרות קשות אם החליט לשמור בתרגומו על צורתו המקורית של השיה, כגון משקל. ואולם מי שבוחר לתרגם בחרוזים, בלי לשמור על אמצעים צורניים אחרים של המקור, מלאכתו קלה יותר, כי חופש הפעולה שלו רב יותר. עם זאת, אין ספק שלמתרגם נתונה זכות לפרשנות משלו לטקסט ולשימוש בהמרות, כגון המרות של פיגורות לשוניות. אבל כדי שהתרגום יהיה 'אדקוואטי' ('הולם', 'מתאים', 'נאות')⁸ ואכן יעביר את רוח היצירה בנאמנות, מן הראוי שלחירותו של מתרגם יהיו סייגים. ימיה של הגדרת מהותו של תרגום, כלומר מלאכת הרקת יצירה מכלי לכלי, קדומים למדי, והעובדה שבלטינית למשל אנו מוצאים לפחות שלוש מילים נרדפות לאותו דבר, *reddere, convertere, transferre*, בלי הבדלים משמעותיים ביניהן, מלמדת שהתחום היה פרוץ למדי, ולא מעטות היו ההתחבטויות של מחברי העת העתיקה באשר למהותו של תרגום. החל במאה השלישית לפנה"ס, לאחר שהרומאים החלו לחקות ולתרגם ללטינית מן הספרות היוונית, הם גם ביקשו לקבוע לעצמם כללים וסייגים לדרכי התרגום: במאה הראשונה לפנה"ס מבחינים קיקרו והוראטיוס בין תרגום מילולי לתרגום חופשי יותר המותאם לצרכיו ומטרותיו של טקסט היעד. קיקרו למשל כותב: 'תרגמתי נאומים נודעים מאוד ומנוגדים זה מזה של שני נאומים רהוטים ביותר, אייסכינס ודמוסטינס. תרגמתי אותם, לא כמתרגם אלא כנואם, במשפטים ובצורות, כמו אלה שבנאומים הללו, ובמילים שהולמות את הרגלי. סברתי שאין זה הכרחי לתרגם מילה במילה, אלא שימרתי את כל מיני המילים על משמעותן'.⁹ גם הוראטיוס, כשהוא מתווה למשוררי רומא דרכי חיקוי של טרגדיות

The third W. P. Ker memorial lecture delivered in the University of Glaswov 'חירות הוא חירות אמיתית רק כאשר היא מופיעה על רקע של מגבלה מלאכותית כלשהי': מתוך המאמר של ת"ס אליוט 'הרהורים על החרוז החופשי' שמצטט דורי מנור במאמרו 'התשוקה והשמש': שירה, אמנות והסכנה שבחידוש', הארץ 7.12.2014.

8 ראו להלן הערה 19.

9 Cic. *De optimo genere oratorum* 5, 14.

יווניות, ממליץ להם: 'לא לתרגם מלה במלה פמתרגם הפנוע';/ לא לזנק פחקין אל הפח, מתוכו לא תצא עוד,/ הן מבושה הן משום כפיפותה לסוגה וחקיקה'.¹⁰ ובעצם בכל דור ודור נערמים תלי תלים של הגדרות וקביעות בעניין הזה. את העיסוק בסוגית הגדרת תרגום אנו מוצאים כבר ב'תשובות הגאונים' (מכלול התשובות שנתנו הגאונים במאות השישית עד האחת-עשרה לספירה ליהודים בתפוצותיהם), כשהתשובה לשאלה כיצד יש לתרגם היא כדלהלן: 'לתרגם את הפסוק ולהעתיקו מלשון ללשון [...] ואי אפשר למעתיק מלשון ללשון לאמרם בלם'.¹¹ בספרות האנגלית של המאה השבע-עשרה, למשל, מבחין המשורר האנגלי ג'ון דריידן בשלושה מיני תרגום: (א) תרגום מילולי שהוא מכנה Metaphrase; (ב) תרגום חופשי יותר שהוא מכנה Paraphrase שיש בו מרחב (latitude) מסוים למתרגם מבחינות אחדות, אך לא הרשות לשנות את תוכן המקור; (ג) חיקוי שהוא מכנה Imitation, שמאפשר ל'מתרגם' לעשות ככל העולה על רוחו, והקשר בין החיקוי למקור קלוש ביותר.¹² ואם נדלג לימינו אנו, מן הראוי לציין שבייחוד מאמצע המאה הקודמת עד ימינו עוסקים בעניין הזה בלא לזאת לא רק משוררים ותאורטיקנים למיניהם אלא גם חוקרי תורת הספרות: אזכיר באופן בלתי מייצג

Horatius, *Ars Poetica*, 133–135: 'nec uerbo uerbum curabis reddere 10
fidus/ interpres nec desilies imitator in artum,/ unde pedem
'proferre pudor uetet aut operis lex

11 תשובות הגאונים, עורך: אברהם אליהו הרכבי, ברלין תרמ"ו, רמח.

Dryden, J., *Ovid's Epistles, Preface*, London 1688: 'All translation. 12
I suppose may be reduced to these three heads. First, that of
Metaphrase, or turning an Authour word by word, and Line by
Line, from one language into another [...] The second way is that
of Paraphrase, or Translation with Latitude, where the Authour is
kept in view by the Translator, so as never to be lost, but his words
are not so strictly follow'd as his sense, and that too is admitted to
be amplified, but not alter'd [...] The third way is that of Imitation,
where the Translator (if now he has not lost his Name) assumes the
liberty not only to vary from the words and sense, but to forsake
'them both as he sees the occasion

ובאקראי לחלוטין משוררים, מתרגמים וחוקרי תורת הספרות, כגון ת"ס אליוט,¹³ אנדרה לפבר,¹⁴ סוזן בסנט,¹⁵ גדעון טורי¹⁶ ושמעון זנדבנק.¹⁷ כדי להתמצא בתוך היער העבות הזה של דעות והבחנות, שאחרי ככלות הכול יהיה בוודאי מי שיאמר שתרגום הוא בסך הכול עניין של טעם אישי, בחרתי לדבוק בהבחנות ובאמות מידה הרווחות בימינו למהותו של תרגום, כמו שמסכם אותן גדעון טורי ואשר בעצם אינו רחוק בהרבה מהגדרתו של ג'ון דריידן: ראשית, 'סוגי התרגום מוגדרים לפי [...] היחס בין התרגום למקור ('מילולי, פֶּרְפְּרָאסְטִי וְאֶדְקוּוּאִטִי')', ושנית, 'היום מקובלת הנורמה הרואה בשחזור המשמעות (האינפורמציה הֶפְּרָנְצִיאָלִית) יסוד ראשוני ועיקרי בתפיסת התרגום'.¹⁸

כשבוחנים את האפיגרמות בשנינותו של מרטיאליס מתברר שרק מבחינה צורנית הן אחידות: הן מחורזות (בתור שיטה שברוך מני אימץ), ומספר טוריהן בדרך כלל אינו כמספרן במקור. ואולם מבחינת אמות המידה של תרגומן הן אינן עשויות מְקֶשָה אחת. מכיוון שמדביתן אינן מתורגמות תרגום מילולי, יש לבחון מעתה ואילך באיזו מידה הן פארפרסטיות או אדקוואטיות.

מאחר שהמונח אדקוואטי עלול להיות עמום מדי ואולי אף שנוי במחלוקת, אסטה לרגע קט כדי להדגים (משלל אינסופי של דוגמאות אפשריות) תרגום אדקוואטי של שבעת הטורים הראשונים של שני תרגומים לעברית של סונטה מספר 18 של שקספיר (בהבדלי משלב לשוני ואוצר מילים, אך תוך שמירת התבנית הקבועה של הסונטה) בידי שמעון זנדבנק ואפרים ברידא:¹⁹

-
- 13 למשל, T. S. Eliot, *Selected Essays*, London 1960
- 14 למשל, Lefevere, A., *Translating Poetry*, Amsterdam 1975
- 15 למשל, Bassnett, S., *Translation Studies*, London & New York, 1980
- 16 למשל, Gideon Toury, *Descriptive Translation Studies and Beyond*, Amsterdam 1995
- 17 למשל, 'על תרגום: הרהורים ריאקציוניים', אתר הארץ, 8 בדצמבר 2010
- 18 האנצקלופדיה העברית, לא-לב, ע"ע תרגום, עמ' 1064, ירושלים, תשל"ט-1979.
- 19 Shall I compare thee to a summer's day?/ Thou art more lovely and more temperate:/ Rough winds do shake the darling buds of May,/ And summer's lease hath all too short a date;/ Sometime too

האם אשנה אותך ליום של קיץ?	האם ליום של קיץ אמשילך?
אתה ענג ומאון ממנו. רוחות	אתה ענג יותר ורך ממנו:
חוטפות פרחים רכים של קיץ	פרחי סיון הרוח משליכה,
ותור הקיץ בא וכבר איננו.	ותור הקיץ בא וראה איננו:
עיו השמים פעם בווערה	יש עיו רקיע רב מדי תבער,
וכבר ארשת זהבה מועבת	ויש אשר עמום זהב דיוקנה;
וכל יפה נתק מן היפה,	כל הוד הודו יפנה, עדין יוסר
שומט עדין ביד מקרה או טבע. ²⁰	ביד מקרים או חליפות עונה. ²¹

בדיקת כלל האפיגרמות המתורגמות בשנינותו של פרטיאליס מלמדת שאפיגרמות אחדות עומדות במבחן האדקוואטיות. לשם הדגמה יובא להלן תרגומן, ולשם השוואה עם המקור מובא בהערות השולים הטקסט בלטינית.

(אפיגרמה א 33 [עמ' 100]):²² 'כְּשֶׁגְּלִיָּה נִמְצָאת לְבַדָּה/ עַל אֲבִיהָ הַמֵּת לֹא תִבְכֶּה./ אִם עוֹמֵד מִיִּשְׁהוּ לְצַדָּה,/ נִהַר דָּמְעוֹת בְּפִקְדָה מִפְּנֵה./ לֹא מִתְאַבֵּל מִי שֶׁשָּׁבַח חוֹמֵד, / אֶלֶא מִי שֶׁדוֹאֵב גַּם כְּשֶׁאִין עַד';

אפיגרמה ה 76 (עמ' 95):²³ מְלֶךְ פּוֹנְטוֹס צָרָךְ אֶרֶס בְּמִשׁוֹרָה,/ כִּךְ רַעַל קִטְלָנִי לֹא יוֹכַל לְהָרַע./ בְּעִקְבוֹתָיו שֶׁקָּדַתְּ לְאֹכַל לֹא רַב/ לְבַל תּוֹכַל לְגוֹעַ אִי פַעַם בְּרַעַב'.

hot the eye of heaven shines,/ And often is his gold complexion
dimm'd;/ And every fair from fair sometime declines,/ By chance
;or nature's changing course untrimm'd
20 ויליאם שקספיר, הסונטות, תרגם שמעון זנדבנק, הוצאת הקיבוץ המאוחד
1992.

סונטות שקספיר, תרגם אפרים ברודא, הוצאת דביר, תל אביב, תשל"ז-1977.
Amissum non flet cum sola est Gellia patrem, 22
Si quis adest, iussae prosiliunt lacrimae
Non luget quisquis laudari, Gellia, quaerit,
Ille dolet vere, qui sine teste dolet
Profecit poto Mithridates saepe veneno, 23
Toxica ne possent saeva nocere sibi.
Tu quoque cavisti cenando tam male semper,
Ne posses umquam, Cinna, perire fame.

(הסתייגויות קלות: בתרגום הושמט שמו של הנמען קינא [Cinna]. הרי גם אם השם בדוי, הזכרתו היתה מוסיפה יתר אמינות וגם משמשת ארמז לפאבולוס, חברו הרעב של קאטולוס שזוכר בשיר 23 בקובץ שיריו, ובו הוא מדבר בהומור על יתרונות הדלות). אפיגרמה ב 13 (עמ' 21):²⁴ 'הַפְּרָקְלִיט הוּא יִקְרוּ, / הַשׁוֹפֵט גַּם חֲמָדוֹ, / מוֹטָב שֶׁתִּסְדֵּיר חוֹבוֹתֶיךָ'. (הסתייגויות קלות: חסרה הפנייה אל הנמען; הטור האחרון אינו מתחרז עם שני הטורים הקודמים, כלומר אינו נאמן ל'שיטת' ברוך מני של תרגום בחרוזה; וה'פואנטה' הולכת לאיבוד כשלא מוזכר צד גימ"ל חשוב: הנושה).²⁵

אפיגרמה ג 14 (עמ' 82):²⁶ 'סְפַרְדֵּי מְזַה רְעֵב עֲזָב אֶת בֵּיתוֹ / וְלְרֹמָא הָעִיר עָשָׂה אֶת דְּרָכָיו. / נִתְקַל בְּשִׁמוּעָה עַל סַל הַתְּמִיכוֹת, / הַחֲלִיט בְּפָנִיסָה אַחוּרָה לְפָנוֹת' (הסתייגויות קלות: נושא האפיגרמה במקור אינו איש ספרד אלמוני, אלא טוקיוס [Tuccius], מה שמוסיף אמינות וקונקרטיות לאפיגרמה במקור; אין תואם במשלב הלשוני של 'מזה רעב' לעומת 'אחורה': הרי 'לאחור' יכול היה להתאים גם מבחינת מספר ההברות בטור).

אפיגרמה ד 69 (עמ' 66):²⁷ 'עַל שֶׁלְחָנְךָ תִּינַח יָיוּ מְשַׁבַּח / אֶךְ לֹא כָּל כֶּךָ כְּשֵׁר, כֶּךָ מְדוּחַ. / אוֹמְרִים, שֶׁהֵיוּ "הַתְּמִים" / אֶלְמֵן אוֹתְךָ

Et iudex petit et petit patronus. 24

Solvas censeo, Sexte, creditori.

25 השוו את שני תרגומי הפרוזה לאנגלית שנעשו בהפרש של כ-75 שנים: Ker: 'The Judge wants his fee, and your counsel wants his. My advice, Sextus, pay your creditor'; Shackleton Bailey: 'The judge wants money and your counsel wants money. My advice is to pay your creditor.

Romam petebat esuritor Tuccius 26

Profectus ex Hispania.

Occurrit illi sportularum fabula:

A ponte rediit Mulvio.

Tu Setina quidem semper vel Massica ponis, 27

Papyle, sed rumor tam bona vina negat:

Diceris hac factus caelebs quater esse lagona.

Nec puto nec credo, Papyle, nec sitio

ד' פעמים. / אָנִי לֹא חוֹשֵׁד, לֹא מְדַמֶּה, / אֵךְ בְּכָל מְקָרָה אֵינִי צָמֵא'.
 (הסתייגויות קלות: השמטת שם הנמען 'פאפילוס' [Papyrus];
 התוספת 'בכל מקרה' אינה שנונה דייה כמו שלוש מילות השלילה
 במקור: 'איני חושב (זאת), איני מאמין, פאפילוס, איני צמא');
 אפיגרמה ג' 18 (עמ' 58):²⁸ 'תְּלוֹנוֹת לְרַב כָּבֵר בְּמַבּוֹא, / שֶׁהַגְּרוֹן
 צָרוּד בְּלוֹ. / מְקַסִּימוֹס, אִם זֶה הַמַּצָּב, / לָמָּה תִקְרִיא בְּכָלֵל עֲכָשׁוּ'.
 (הסתייגות קלה: בניגוד לכתוב בכותרת השיר מאקסימוס אינו
 שחקן, אלא משורר שמארטיאליס אינו מעריך);
 אפיגרמה א 17 (עמ' 20):²⁹ 'טִיטוֹס לוֹחֵץ שְׂאֲפָנִס לְלִשְׁכָּה / וְאוֹמֵר
 "מִשְׁפָּטִים זֶה עֵסֵק נִפְלֵא". / וְאֵנִי אוֹמֵר, נִפְלֵא הוּא אוֹלִי / בְּשִׁבְלִי
 עֲדִיף עֵסוֹק הַחֲקֵלָאִי' (הסתייגות קלה: תוספת שאינה בטקסט 'נפלא
 הוא אולי'. במקור כתוב: דבר נפלא הוא מה שעושה החקלאי').
 אפיגרמה ג 51 (עמ' 131):³⁰ בְּשִׁלְפִינִךְ שְׂבַח רַב אֶרְעִי, / קָלֵס לִיד
 וְלִרְגֵל אוֹסִיף, / אֶתְ תְּמִיד אוֹמֶרֶת לִי: / "יִפְיִי בְּעִירִים הוּא אֱלֹהִי!",
 אֵךְ בְּפִעַל תִּתְחַמְּקִי / מִרְחֻצָּה כְּפוֹלָה אֶתִּי. / שְׂמָא בְּנִפְשֶׁךְ בְּקַפּוּקָה,
 שְׂבִי לֹא תִמְצָאִי סְפוּקָ?'. (הסתייגויות קלות: כדי לחדד את העוקץ
 מוטב היה לדייק ולתרגם 'משותפת' במקום 'כפולה' ולתרגם את
 שני הטורים האחרונים כך: 'שְׂמָא חֲשֵׁשׁ יֵשׁ בְּנִפְשֶׁךְ, / פֶּן בְּעִינֶיךָ
 אֵינִי מוֹשֶׁף?').

בשנינותו של טרטיאליס נמצאו עוד אפיגרמות שיש לציין לטובה
 מבחינת האדקוואטיות שלהן, אף על פי שאפשר היה לדייק
 יותר מבחינת האינפורמציה הרפרנציאלית, אם משום שנגרעה

Perfrixisse tuas questa est praefatio fauces,	28
Cum te excusaris, Maxime, quid recitas	
Cogit me Titus actitare causas	29
Et dicit mihi saepe 'Magna res est.'	
Res magna est, Tite, quam facit colonus.	
Cum faciem laudo, cum miror crura manusque,	30
Dicere, Galla, soles 'Nuda placebo magis, '	
Et semper vitas communia balnea nobis.	
Numquid, Galla, times, ne tibi non placeam?	

האינפורמציה שבמקור או שהוספה אינפורמציה שאינה במקור, אם בגלל חוסר הקפדה באותה אפיגרמה עצמה על תבנית אחידה (מבחינת מספר ההברות בטור ומבחינת מספר ההטעמות שבו), וכל זאת ובדרך כלל מתוך הקרבת התוכן לטובת החרוזה (לא בהכרח טובה). אביא דוגמאות אחת לאפיגרמה מסוג זה:

א 10 (עמ' 135)³¹: **גְּמְלוּס אַחַר מְרוּנִילָה מְחַזְרֵ / מַעְתִּיר חֶפֶה, תְּשׁוּקָה וְזֶרֶ. / הֲכֵה יָפָה הִיא? הֲהֶפֶךְ הוּא אִמְתָּ. / אִזְ לָמָּה יִשְׁתַּדֵּל? בְּקָרוֹב תִּהְיֶה לְמַתָּ.** (הסתייגויות קלות: גם אם המילה 'זר' היא תוספת של המתרגם, היא עדיין קבילה, אך שני משפטים אינם קבילים: התרגום 'ההפך הוא אמת' אינו תרגום אדקוואטי של 'היא מכוערת ודוחה' (ובתרגום פרוזה מילולי: 'אין יצור דוחה ממנה'); התרגום של 'בקרוב תהיה למת', עלול לאבד את 'הפואנטה', שהרי המילה 'תהיה' היא דו-משמעית בעברית ועלולה להיות מוסבת על נושא האפיגרמה גמלוס, ולא על מארונילה. למילות המקור 'היא משתעלת' אפשר היה למצוא תחליף אדקוואטי שיתחרז יפה עם 'מכוערת ודוחה', כגון 'שיעולה מבשר מותה').³²

כמעט כל תרגומי האפיגרמות בשנינותו של מרטיאליס לוקים במגרעות כמו אלה שצוינו לעיל וגם במגרעות רבות אחרות, כגון השמטת אינפורמציה חיונית ולעומת זאת הוספת מנותקות מהמקור, עברית שגויה, אי הזכרת שמות נמעני האפיגרמה וחרוזה לא מוצלחת, אך תרגומן עדיין בגדר התרגום האדקוואטי בזכות מינון קטן של המגרעות בכל אחת מהן והיותן בטלות בשישים. ואולם מצינו באנתולוגיה אפיגרמות שריכוז מגרעותיהן כה גבוה

Petit Gemellus nuptias Maronillae

31

Et cupit et instat et precatur et donat.

Adeone pulchra est? immo foedius nil est.

Quid ergo in illa petitur et placet? Tussit.

32 ראו את האפיגרמות הבאות שתרגומן אדקוואטי ונאה (עם הסתייגויות קלות, כאמור לעיל): א 16, א 64, ג 43, ג 87, ה 76, ו 32, ז 26, ח 14, יא 19, יא 88, יא

110, יא 62.

שמתעורר ספק אם תעמודנה במבחן האדקוואטיות. הקורא שישווה את המקור בלטינית המובא בהערות השוליים יגיע בהכרח למסקנה שהדברים מדברים בעד עצמם. להלן תובאנה דוגמאות אחדות כאלה, והן מעט מזער מכל מה שנמצא בתרגום:

הדוגמה הבאה כוללת צמד אפיגרמות שקשורות זו לזו מבחינת העניין, והראשונה שבהן קודמת לשנייה מבחינה כרונולוגית: ג 8 (עמ' 129):³³ 'קוֹינְטוּס אוֹהֵב אֶת תְּאִיס עֲדִין. / אִיזוּ תְּאִיס? זוֹ שְׁתוּמַת הָעֵין. / זֶה סִפּוֹר מִמֶּשׁ חֲמוֹר, / נִרְאֶה שֶׁהוּא עוֹר גְּמוֹר.' (הערות: 'שתומת העין' הוא תרגום שגוי של 'בעלת עין אחת', שהרי משמעות הצירוף 'שתומת עין' הוא 'פקוחת עיניים, רואה היטב'.³⁴ תוספות שאינן כלל בטקסט והובאו מן הסתם לשם חריזה הן המילה 'עדיין' שמתחרזת עם 'עין' וכן המשפט 'זה סיפור ממש חמור' שאין לו שום אחיזה במקור).

כדי להבין את האפיגרמה השנייה שבצמד האפיגרמות מן הראוי להקדים ולהסביר ששם אהובתו של קווינטוס הוא כנראה הַרְמִיּוֹנָה. מארטיאליס הסווה באפיגרמה הראשונה שבצמד את שם אהובתו וכינה אותה תאיס, וקווינטוס התרעם על זאת. באפיגרמה השנייה מארטיאליס מתנצל ואומר שבלבל בין שני שמות דומים ('תאיס' ו'לאיס') ורומז ששם האהובה הוא בעצם הרמיונה, אך הוא ממשיך בהסוואה ואומר ששם מאהבה של תאיס הוא לא קווינטוס ('החמישי') אלא סְקִסְטוּס ('השישי') אחד. ברוך מני מתרגם זאת כדלהלן:

ג 11 (עמ' 130):³⁵ 'אֲהוּבַתְךָ אֵינָנָה מִשֶּׁה דֵין, / תְּאִיס כָּלֵל לֹא

Thaida Quintus amat. 'Quam Thaida?' 'Thaida luscam.' 33
Unum oculum Thais non habet, ille duos.

תרגום האפיגרמה במשקל המקורי (דיסטיכון אלגי) יכול להיראות כך:
'קוֹינְטוּס אוֹהֵב אֶת תְּאִיס, 'אִיזוּ?' 'עֵין אַחַת לָהּ. / לָהּ אֵין עֵין אַחַת, לוֹ גַם שְׁתִּיָּהוּ חֲסֵרוֹת.'

34 ראו מילון אבן שושן, תשס"ג 2003; במדבר כד ג.

Si tua nec Thais nec lusca est, Quinte, puella, 35

שָׁמָּה / אֵל תִּהְיֶה לִי פַה בְּכִן, / וְאִין בִּי כָּל אֲשָׁמָה. / תֹּאמֶר כִּי רַק
הַחֲלַפְתִּי / אֶת שְׁמָה בְּשֵׁם אַחֵר? / בְּסֵדֶר, הַתְּחַרְטְתִּי / אֲכַתֵּב סֵפּוֹר
אַחֵר: / "סִקְסָטוּס אוֹהֵב אֶת תְּאִיס... " וְגוֹמֵר...': (הערות: באפיגרמה
השנייה אין כמעט כל קשר בין המקור לטקסט. מה שתפל וצורם
במיוחד הוא גם המשלטה של תאיס/הרמיונה בעלת העין האחת
למשה דיין וגם מילת הסיום ו'גומר' שאין לה שום אחיזה בטקסט.
שפת החבר'ה של כאן ועכשוו רק מורידה את התרגום מן הכֶּן הרם
של הקלאסי.³⁶

אפיגרמה אחרת שעוסקת במום של עיוורון באחת העיניים (ויש
לזכור שפגמים פיסיים היו מושאי התקפה שכיחים בעת העתיקה)
היא ג 39 (עמ' 125):³⁷ 'פֶּאוּסְטִינוּס, שֵׁב זְקוּף, לִיקוּרִיס, עֵין לָהּ
אַחַת, הַתְּאַהֲבָה לָהּ בִּיְפִיּוֹף. / תִּסְפִּים, זֹו עֵין לֵלָא חַת'. (הערות:
התוספת 'שב זקוף' אין לה שום אחיזה במקור והתרגום המוזר של
'עין ללא חת' הובא מן הסתם לשם החרוזה).

ג 61 (עמ' 75):³⁸ 'כָּל דְּבַר שְׁתַּבְּקֵשׁ / תֹּאמֶר שְׁהוּא "מְאוּמָה". /
אִם אָנּוּ "כְּלוּם" יִדְרֵשׁ, / אֶתּוֹ לֵלָא מְהוּמָה'. (ההסתייגות מהתרגום
הנ"ל מתמצה בשלושה עניינים: ראשית, בשימוש השגוי של
המילה 'מאומה', שמשמעה דבר מה, משהו, והיא אינה יכולה
להופיע בעברית בלא מילת שלילה במשמעות של שום דבר (לא,
nil שבמקור);³⁹ שנית, באי הזכרת שמו של הנמען קינָא (Cinna);

Cur in te factum distichon esse putas?

Sed similest aliquid? pro Laide Thaida dixi?

Dic mihi, quid simile est Thais et Hermione?

Tu tamen es Quintus: mutemus nomen amantis:

Si non vult Quintus, Thaida Sextus amet.

36 ראו להלן.

Iliaco similem puerum, Faustine, ministro

37

Lusca Lycoris amat. Quam bene lusca videt!

Esse nihil dicis quidquid petis, inprobe Cinna.:

38

Si nil, Cinna, petis, nil tibi, Cinna, nego

39 לשגיאה דומה (ובתרגום הלקוי של 'כתבי' במקום 'שיד') השוו א 10 (עמ' 61):

'ולוקס מת'לוגו כִּי אֶרְכִּים כְּתָבִי. / הוּא עֲצָמוֹ כּוֹתֵב מְאוּם. / קֶצוֹר גְּמוֹר וְדָאִי'

Scribere me quereris, Velox, epigrammata longa.

ושלישית, בחריזה הלא מוצלחת של 'מאומה' ו'מהומה'.
 יד 195 (עמ' 52):⁴⁰ 'וְרוֹנָה הַגְּדוֹלָה רַבּוֹת חִיבָת/ לְבָנָה קְטוּלוּס
 הַמְּפָרָס, / כְּמוֹ שְׁמִנְטוּאָה הַקְּטָנָה חִיבָת/ לְרוֹגִילְיוֹס – מִן הַסֶּתֶם.'
 (הערות: מכיוון שממשפט השוואה משתמע שההערצה לשני
 המשוררים מצפון איטליה היא שווה, אין זה הגיוני שתוספת מילות
 הסיום 'מן הסתם' תוסב על ורגיליוס; גם המילה 'המפורסם'
 היא פרי המצאתו של ברוך מני, מילה שמפירה את האיזון בין
 שני המשוררים הנערצים; בתרגום גם לא נשמרת הסימטריה של
 המקור, שהרי מושמטת המילה 'בנה' כמגדירה את ורגיליוס, אך
 מופיעה לגבי קאטולוס).

ה 2 (עמ' 48):⁴¹ 'גְּבִירוֹת כְּבוֹדוֹת, נְעוּרוֹת וְנְעָרִים, דְּפִים אֱלֹהִים
 הֵם לְכֶם שְׁמוּרִים. / וְאַתָּה, שְׁמַתְעַנֵּג עַל גְּסוּיוֹת וּפְגוּלִים / וְשָׂאֵר
 בְּדִיחוֹת תְּפִלוֹת עַל עֲרָמִים, / קְרָא נָא אַרְבַּעַת סְפָרֵי הַקְּלִילִים. / זֶה
 הַחֲמִישִׁי, לְאֲדוֹנָיו הַקִּיסָר מִנְחָה, / שִׁינְכַל לְקִרָא בּוֹ לְלֹא שׁוּם מְבוֹכָה /
 כְּשֶׁהָאֱלֹהִים מִיְנֵדוֹהָ מְלַמְעֵלָה מְשִׁיחָה.' (הערות: אין שום הצדקה
 לתרגום 'שמורים' במקום 'מוקדשים' שבמקור; המילים 'בדיחות
 תפלות על ערומים' הוא תרגום שגוי של 'בדיחות מפולפלות בלי
 כחל ושרק', כלומר בלא כל מסווה לשוני; 'הקלילים' אינו שווה
 ערך ל'הוללים', 'הפרוצים'; המילים '[...] לאדונו מנחה' שגויות,
 שהרי במקור כתוב: 'הספר החמישי מתבדח עם גרמאניקוס קיסר
 (כלומר דומיטיאנוס) שיקרא אותו בפני/ באוזני האלה הבתולה

Ipsē nihil scribis: tu breviora facis.

Tantum magna suo debet Verona Catullo,

40

Quantum parva suo Mantua Vergilio.

Matronae puerique virginesque,

41

Vobis pagina nostra dedicatur.

Tu, quem nequitiae procaciores

Delectant nimium salesque nudi,

Lascivos lege quattuor libellos:

Quintus cum domino liber iocatur;

Quem Germanicus ore non rubenti

Coram Cecropia legit puella.

מינְרווה' [דומיטיאנוס הצהיר שהיא האלה הפטרונה שלו]. בהערה ההסבר כותב ברוך מני 'הבתולה קקרופיה' (sic) בתור אנטונומסיה לְאֵלָה פאלאס אתנה, האלה הפטרונה של אתונה שמלכה הראשון המיתולוגי היה קקרופס [Cecrops].

ט 70 (עמ' 145):⁴² "הוּ מְנֶהְגִים, הוּ זְמַנִּים!", קִיקְרוֹ נָאם, / עַת קְטִילִינָה זְמַם חֶטָא מְזֶהִם' / כְּשֶׁאָח מוֹל אַח בְּנֶשֶׁק שְׁלוֹף / עַמְד' / וּמְלַחְמַת אֶזְרָחִים אִימָה בְּשִׁמְד'. / מִדּוּעַ תִּצְטַט אֶת פְּגִינֵי / שֶׁל הַנוֹאִים? / בְּשֶׁל מָה כֶּךָ הַיּוֹם תַּעֲמַד וְתִתְלַהֵם? / אִין טְרוּף שֶׁל / חֶרֶב וּמְנֶהְגִינוּ מְתוּנִים' / שְׁלוֹם בְּטוּחַ לְכָל, וְאָנוּ בְּשִׁמְחָה נֶהְנִים'. / לֹא מְנֶהְגִינוּ מְזֶהִמִּים אֶת הַזְּמַנִּים / זֹאת אוֹלֵי שְׁלֶךְ עוֹשִׂים, הַמְּנֶהְגִים'. (התרגום מנותק כמעט לחלוטין מהמקור, ויצוינו כאן רק הערות ספורות: אפשר אולי להעלים עין מ'חֶטָא מְזֶהִם', תרגומן הקלוקל של מילות המקור 'נבְּלָה שיש בה משום חילול הקודש', אך קשה לקבל את ההתעלמות מצידוף המילים 'חתן וחותנו' (gener et socer, טור 3), שהפך למעין מטבע לשון בספרות הרומית ומוסב על פומפיוס ויוליוס קיסר [ראו למשל שירי קאטולוס, כט 23–24: 'לְמַעַן אֵלָה, הוּ חוֹתֵן וְחֻתְנֵן, הַצְּדִיקִים בְּרוּמָא, עֲרַעְרְתֶם הַכָּל?!]; בטור 4 אנו קוראים 'וּמְלַחְמַת אֶזְרָחִים אִימָה בְּשִׁמְד' במקום 'והאדמה האבלה רוותה דם מלחמת אזרחים'; המילים 'פְּגִינֵי שֶׁל הַנוֹאִים' בטור 5 כלל אינן מצויות בטקסט, וכך גם התרגום עד סוף האפיגרמה הארוכה יחסית. כמו כן יצוין לרעה התחביר הרשלני בטור האחרון עם התוספת של 'אולי' שמקלקלת את העוקץ).

Dixerat 'o mores! o tempora!' Tullius olim,
 Sacrilegum strueret cum Catilina nefas,
 Cum gener atque socer diris concurreret armis
 Maestaque civili caede maderet humus.
 Cur nunc 'o mores!', cur nunc 'o tempora!' dicis?
 Quod tibi non placeat, Caeciliane, quid est?
 Nulla ducum feritas, nulla est insania ferri;
 Pace frui certa laetitiaque licet.
 Non nostri faciunt, tibi quod tua tempora sordent,
 Sed faciunt mores, Caeciliane, tui.

א 91 (עמ' 62):⁴³ 'אַתָּה פּוֹרַע בְּשִׁירִי, / אַךְ אַתְּ שֶׁלָּךְ חוֹסֵם. /
חֵדֵל מִכָּל הַקּוֹטְרִי, / אוֹ אַתְּ שֶׁלָּךְ פְּרִסֵם. (המגרעות העיקריות
 באפיגרמה זאת הן כדלהלן: הפועל פר"ע במשמעות של נק"ם,
 ענ"ש מצדיך אחריו את מילת היחס מן; הפועל חס"ם אינו תרגום
 הולם כשהדברים אמורים במארטיאליס ובמבקר הספרות ליילוס
 ש'גומז' משוררים אחרים, אך הוא עצמו אינו מצליח להוציא
 מתחת ידו שום שיר ולהוציאו לאור. גם העגה 'קוטרי' היא תוספת
 גרועה גם מבחינת המשמעות וגם מבחינת הדיסוננס הגמור עם
 הפועל 'פר"ע' בלשון המשנה).

שימושו התכוף של ברוך מני בעגה, כמו במילה 'קוטרי' באפיגרמה
 הזאת, היתה מוצדקת, לו היתה תרגומה של המילה במקור. ובעניין
 זה יש לציין שבאפיגרמות אחדות מתרגם ברוך מני בנאמנות את
 מילות העגה 'הטכניות' של המקור, שקשורות למין ולאיברים
 מוצנעים כגון *futuere* (אפיגרמה ג 87, עמ' 123), *mentula*. (ג 37,
 עמ' 133), *culus* (אפיגרמה ג 37, עמ' 133) ו-*fellator* (אפיגרמה יא
 66, עמ' 69). ואולם מילות עגה או מילים לועזיות כגון 'וִיֵס וְדָרְסָה'
 (ב 4, עמ' 127), 'קוֹנֵק' (ח 54, עמ' 93) ו'להשוויץ' (ח 36, עמ' 151),
 בייחוד כשהן אינן תרגום המקור אלא מובאות רק לצורך חריזה,
 חוטאות לרוח יצירתו של מארטיאליס ולשלמותו האמנותית.⁴⁴
 ביקורת דומה מיטיב לנסח שמעון זנדבנק (בהקשר אחר, של תרגום
 מחזות קלאסיים, כגון מחזותיו של שייקספיר לשם העלאתם על
 הבמה בארץ) במילים הבאות: 'הטקסט הקלאסי לא רק יורד מן הפֶּן
 הגבוה, לא רק קָרַב אלינו ונעשה לבן זמננו, אלא הוא מתאזרח [...]
 במרחב הישראלי, ומקבל עליו [...] מילים כגון "בלאגן", "טמבל",
 "נעשה חושבים" ו"מזדיינת" (כל אלה מתוך 'אגדת החורף' של

Cum tua non edas, carpis mea carmina, Laeli.

43

Carpere vel noli nostra vel ede tua.

44 עוד שתי דוגמאות לחירות שנוטל מני לעצמו לשם חריזה לקוחות מתרגומו
 הבאים: יב 10, עמ' 65: 'אַפְרִיקְנוֹס אִישׁ עֶשִׂיר / וְעֵדִין הוּא חִזִיר' ואילו במקור
 כתוב שהוא צייד 'ירושות'; יא 67 (עמ' 74): 'לִי אֵינוֹ נוֹתֵן פְּרוֹד / בְּצֹאָה יָתוּ,
 הֶבְטִיחַ. / מְרוֹ, אִם אֵינְךָ טַפֵּשׁ גְּמוּר, תִּדְעַ: אֲיַחַל שֶׁכָּבֵד תִּסְדִּיחַ', ואילו במקום
 אייחל שכבר תסריח' כתוב במקור 'אתה יודע מה רצוני, כלומר רצוני שתמות.

שייקספיר בתרגום מאיר ויזלטיר).⁴⁵

כאמור לעיל מרטיאליס הוא משורר מלוטש מאין כמוהו גם כשהוא כותב על עניינים וולגריים וגסים. בשתי אפיגרמות הוא מצהיר בהצטנעות שביצירתו דרים בכפיפה אחת שירים טובים ובינוניים וגרועים, ודווקא 'שלום הבית' ביניהם עושה את יצירתו ליצירה טובה. את זאת הוא אומר (בתרגום ברוך מני כמעט באדווקאטיות תרגומית) באפיגרמה א 16 (עמ' 55):⁴⁶ 'אָוִיטוּס, בְּסַפֵּר זֶה שֶׁתִּקְרָא / יֵשׁ טוֹב, בְּיִנּוֹנֵי וְגַם הַרְבֵּה רַע. / כֶּן נַעֲשֶׂה כָּל סֵפֶר, אִין בְּרָרָה'. מארטיאליס אף מפרט באפיגרמה אחרת, ז 81 (עמ' 54)⁴⁷ את היחס המספרי בין האפיגרמות הטובות לאפיגרמות הגרועות: 'לָאוּסוּס, כְּמַבְקֵר סֵפְרוֹת, מְצָא / שִׁירִים גְּרוּעִים אֶצְלֵי שְׁלוֹשִׁים. / אַךְ אִם שְׁלוֹשִׁים טוֹבִים תִּמְצָא, / אִז טוֹב הַסֵּפֶר וּמְשִׁים'.

אם נתעלם לרגע מאמות המידה המקובלת לתרגום אדקוואטי ומהתאורטיקנים למיניהם ונשאל אם הספר שנינות של מארטיאליס עומד באמות המידה של מארטיאליס עצמו – את זאת נשאיר לשיפוט הקורא. אין ספק שבקריאה שוטפת ימצא הקורא בספר כמה הברקות מילוליות משעשעות ומהנות, גם אם הן אינן משקפות בדיוק את מה שכותב מרטיאליס. ואולם, לשם גילוי נאות, אולי היה זה מן הראוי לציין בדף השער של הספר ובעמ' 156 ('על התרגום') שהאפיגרמות הן **או** תרגום **או** חיקוי **או** עיבוד של האפיגרמות של מארטיאליס, כמו שעשה למשל המשורר והמתרגם

45 ראו לעיל הערה 18.

Sunt bona, sunt quaedam mediocria, sunt mala plura 46

Quae legis hic: aliter non fit, Avite, liber.

Triginta toto mala sunt epigrammata libro." 47

Si totidem bona sunt, Lause, bonus liber est .

ראשית, יש לציין שהמתרגם, כמעט כדרכו, אינו מפנה את האפיגרמה ללאוסוס, שאת דבריו הוא מצטט בטור הראשון של האפיגרמה, אלא מדבר עליו בגוף שלישי, מגרעת חוזרת ונשנית בכל תרגומו, ושנית, מדוע לא לשמור בטור השני בתרגומו על סדר מילים תקין בעברית עם שמירת החרוזה ולתרגם 'אצלי שלושים שירים גרועים'!).

William Courthope בספרו שיצא לאור בשנת 1914 בלונדון ושמו *Selections From the Epigrams of M. Valerius Martialis: Translated or Imitated in English Verse*.

לסיום יצוינו כמה הערות טכניות: ראשית, לא ברור מדוע לא נתן ברוך מני לספרו את תרגומו של הכותר המקובל, ולעומת זאת בחר לו כותר משלו ובגב דף השער אף תרגם ללטינית את הכותר העברי פרי המצאתו: *Marci Valeri Martialis Acetum*;⁴⁸ שנית, הניקוד מצוין (אבל באפיגרמה ו 12 [עמ' 39] צ"ל 'הֶחֱטָאָה' ולא הֶחֱטָאָה); שלישית, הפיסוק הן בתרגום הן בטקסט הלטיני שמובא לצד התרגום לא תמיד מוקפד; רביעית, כשם שהספר לוקה בחסר של קונקורדנציה, כן הוא לוקה בחסר של מפתח, דבר המקשה על ההתמצאות בו; וחמישית, מן הראוי היה להוסיף באפיגרמות מסוימות הערות הסבר לשם הבהרת ענייני ריאליה סתומים כדי שהעוקץ יובן.

ביבליוגרפיה⁴⁹

- בנציון בנשלום, 'מארטיאליס', ירושלים תשל"ז-1977.
Lindsay, W. M. (ed.), *M. Val. Martialis: Epigrammata*, Oxford 1903.
Ker, W., C., A. (ed.), *Martial: Epigrams*, Harvard 1919.
Shackleton Bailey, D. R., *Martial: Epigrams*, Harvard 1993.
The Unexpected Classic, Cambridge 1991, P. Sullivan, J
Sullivan, J., P., and Boyle, A., J., (eds.), *Martial in English*
.New York 1996

רחל בירנבאום, החוג ללימודים קלאסיים, אוניברסיטת תל אביב

48 ראו לעיל הערה 2.

49 בביבליוגרפיה הקצרה לא נכללו הפירושים המפורטים הרבים שיצאו לאור לאחרונה.

זאב רובין

2009 - 1942

המדור זכרון לראשונים מוקדש הפעם להיסטוריון זאב רובין, שנוולד בקרית-ביאליק ב-23 בספטמבר 1942 והלך לעולמו בכפר-סבא, עיר מגוריו במשך שנים רבות, ב-28 במאי 2009, ערב חג השבועות תשס"ט. זאב רובין, שהיה ידוע בפי כל בשם זאביק, גדל בנתניה ושם סיים את לימודיו התיכוניים. בשנת 1961 החל את לימודיו באוניברסיטת תל-אביב, ובשנת 1966 סיים בהצטיינות יתרה תוא ראשון בחוגים להיסטוריה כללית ולשפה וספרות אנגלית. תחילה שאף לשמש כמורה לאנגלית בבית-ספר תיכון, אך הצטיינותו בלימודי ההיסטוריה משכה את תשומת ליבם של מוריו, בהם צבי יעבץ, שלום פרלמן וחיים וירשובסקי, איש האוניברסיטה העברית, שגם בשיעוריו הוא נטל חלק. על כן הוא נשלח לאוניברסיטת אוקספורד לשם המשך לימודיו, ובשנים 1967-1971, כתלמיד ב-Brasenose College, כתב עבודת דוקטורט שעסקה בלגיטימציה הדתית לשלטונם של הקיסרים ספטימיוס סוורוס ושני בניו, קרקאלה וג'טה. לאחר מכן חזר ארצה והחל ללמד בחוג להיסטוריה כללית באוניברסיטת תל-אביב. כך החלה דרכו הארוכה כמרצה, שנפסקה עם מותו. הוא לימד בעיקר את תולדות העולם היווני-רומי, מיוון הארכאית ועד נפילת האימפריה הרומית, אך גם את תולדות ימי-הביניים, העמיד דורות של תלמידים והנחה תלמידי מחקר בנושאים רבים ומגוונים.

כאמור, בשנותיו הראשונות כחוקר התמקד זאביק בתולדות רומא בתקופת האימפריה המוקדמת, ובכך עסקו מאמריו הראשונים וכן ספר המבוסס על חלק מעבודת הדוקטורט. לאחר מכן הוא פנה לחקר התקופה המכונה כיום "שלהי העת העתיקה", ובשנים הרבות שהקדיש לתקופה זו, הוא עסק בשלל נושאים, ובעיקר ביחסים שבין האימפריה הרומית לבין שכנתה ממזרח, ממלכת פרס הססאנית. כך הלך בדרך שמעטים מבין חוקרי העולם היווני-רומי הלכו בה והיה למומחה בעל שם עולמי לתולדותיה של פרס בתקופה זו. על כן לא ייפלא כי, זמן קצר לאחר מותו, ערכו שניים מעמיתיו לתחום זה אסופת מאמרים לזכרו.

הגם שנמנה עם מייסדיה של עמותת "מצרף" והיה חבר מועצת המערכת של כתב העת קתריס מראשיתו, זאביק לא הרבה

לכתוב מאמרי בקורת (אם כי מעולם לא נמנע ממתחת בקורת עניינית במחקריו השונים). בראשית דרכו פרסם באנגלית מאמר, המובא כאן בתרגום לעברית, על ספרו של אנתוני ברלי על הקיסר ספטימיוס סוורוס. כמו כן מתפרסם כאן מחדש המאמר "תיקוני טקסט שגויים" שנכתב יחד עם יוחנן גלוקר יבלחט"א, וכן מאמר על תרומתו לחקר האימפריה הרומית המאוחרת מאת אבשלום לניאדו, תלמידו ועמיתו בחוג להיסטוריה כללית.

- על זאביק התפרסמו כמה הספדים, בעברית ובלועזית:
- "רב מספר הטובים שיאבלו עליו", הארץ, 28 ביוני 2009.
 - "דבר המערכת", קתרסיס, גליון 11, אביב תשס"ט, 2009, עמודים 5-6.
 - Miriam Frenkel and Yaacov Lev, in *Charity and Giving in Monotheistic Religions*, Berlin – New York 2009, pp. VII-VIII.
 - Parvaneh Pourshariati, in *Review of Middle East Studies* 43 (2009), p. 302-300.
 - Fergus Millar, in *Scripta Classica Israelica* 29 (2010), pp. 149-150.
 - Josef Wiesehöfer – Henning Börm, "Vorwort", in *Commutatio et Contentio: Studies in the Late Roman, Sasanian, and Early Islamic Near East in Memory of Zeev Rubin*, Düsseldorf 2010, pp. VII-IX.
- אסופת מאמרים זו כוללת גם את רשימת פרסומיו, בלועזית ובעברית (עמודים 409-412).

זאב רובין והאימפריה הרומית המאוחרת¹

כמרצה להיסטוריה במשך קרוב לארבעים שנה, עסק זאביק בתקופות ובנושאים רבים ומגוונים: יוון העתיקה, הרפובליקה הרומית, האימפריה הרומית, האימפריה הביזנטית המוקדמת, ממלכת פרס הססאנית, הים האדום בשלהי העת העתיקה, ימי הביניים במערב, מסעי הצלב, ואף המיתוס של אדיפוס לאורך הדורות. בראשית דרכו הוא עסק בתולדות האימפריה הרומית המוקדמת, ועל תקופה זו כתב עבודת דוקטורט שעסקה בשלטונם של ספטימיוס סוורוס ובניו (193–217),² אך לאחר מכן הוא התמקד בתקופה המכונה כיום "שלהי העת העתיקה". כך הוא שילב בין תולדות רומא לבין ימי-הביניים המוקדמים, שני נושאים שהוא גילה בהם עניין מיוחד כבר במסגרת לימודיו לתאר ראשון.

"שלהי העת העתיקה" הוא תרגומו העברי של המונח הגרמני Spätantike, שטבע בשעתו חוקר תולדות האומנות אלויס ריגל (Alois Riegl; 1858–1905). זהו מקורו של המונח האנגלי Late Antiquity, המזוהה בימינו, בראש ובראשונה, עם מחקריו של ההיסטוריון הבריטי פיטר בראון. בעשרות השנים האחרונות, כינויים אלה, המציינים בדרך כלל את התקופה שממחצית המאה

1 מקורה של סקירה זו בהרצאה שניתנה לזכרו של זאב רובין בשני אירועים שונים. בפעם הראשונה, ב-8.6.2010, בבית-הספר להיסטוריה של אוניברסיטת תל-אביב ובמסגרת "פורום רובין", וזאת במלאת שנה למותו, ובפעם השנייה, אף היא באוניברסיטת תל-אביב, ב-11.6.2019, במסגרת אירוע שארגנו שתיים מתלמידותינו, ד"ר איילת אבן עזרא וד"ר מרב חקלאי, במלאת עשר שנים למותו. מטרתה של הסקירה היא להציג את מחקריו השונים של זאב רובין על האימפריה הרומית המאוחרת, אך לא להציג בפני הקורא את מצב המחקר המעודכן לגבי הנושאים השונים. למותר לציין כי מאז מותו ראו אור מחקרים רבים העוסקים בנושאים אלה.

2 *Supernatural and Religious Sanction of the Emperor's Rule under the Severi, A.D. 217–193 (DPhil)*, Oxford 1971

השניה לספירה ועד למחצית המאה השמינית,³ העמידו בצל את הכינוי המסורתי "האימפריה הרומית המאוחרת", ובמידה רבה של צדק. הרי האימפריה הרומית היא רק אחת מן המדינות שהתקיימו באותה תקופה, אם כי היתה, ללא ספק, החשובה ביותר. לעומת זאת, כל השואף לעסוק בשלהי העת העתיקה חייב להפנות את מבטו מן המדינה הרומית אל המתרחש מעבר לגבולותיה. זאביק היה היסטוריון של שלהי העת העתיקה במלוא מובן המילה, שכן הוא נמנה עם המעטים אשר חקרו גם את האימפריה הרומית המאוחרת וגם את שכניה מצפון, ממזרח ומדרום.

מחקריו על האימפריה הרומית המאוחרת עצמה, שבהם ידובר עתה, עוסקים באזורים שונים, כגון ירושלים וארץ־ישראל, איליריקום (שמו הקדום של חצי האי הבלקן בשלהי העת העתיקה), צפון אפריקה וגאליה, והם דנים בנושאים שונים, כגון מאבקים על השלטון בין קיסרים לבין טוענים לכתר שמרדו בהם, תעמולה, צבא ודיפלומטיה, מסחר, דתות (מונותאיסטיות ואחרות), הפצת הנצרות, מחלוקות כנסייתיות, מאבקים חברתיים, תולדות היהודים בארץ ומחוץ לה, ועוד. מחקרים אלה מתבססים על מקורות במספר רב של לשונות עתיקות. זאביק לא הסתפק בלימוד היוונית והלטינית, שתי הלשונות העיקריות לחקר העולם העתיק, אלא למד בכוחות עצמו גותית, סורית, ערבית, געז (הלשון האתיופית הקלאסית), גיאורגית ופרסית, וכך קרא וחקר חיבורים ומסמכים מסוגים שונים, כגון כתביהם של היסטוריונים, כתביהם של אבות הכנסייה, חיבורים העוסקים בקדושים נוצריים, מטבעות, כתובות, פפירוסים, מקורות המשפט הרומי והמשפט הססאני, וכן משנה ותלמוד, מקורות ההלכה היהודית מתקופה זו.

מזה מאות שנים דנים חוקרי האימפריה הרומית בסיבות לנפילתה, וכחלק מהדיון בכך, נשאלות גם השאלות הבאות: מדוע וכיצד הפכה לנוצרית, מדוע איבדה את אחדותה ונחלקה לשניים, ומדוע היתה כה שונה אחריתם של שני החלקים. כידוע, האימפריה הרומית המערבית אבדה את רב שטחה במהלך המאה החמישית

3 מסגרת כרונולוגית זו הוצעה על־ידי פיטר בראון בספרו הנועד *The World of Late Antiquity: AD 150–750*, שהופיע לראשונה בשנת 1971.

ואף חדלה להתקיים בשנת 476, עם הדחתו של הקיסר האחרון. לעומת זאת, האימפריה הרומית המזרחית, המכונה גם "ביזנטית", שמרה על שלמותה הטריטוריאלית עד המאה השביעית, ואף הרחיבה את גבולותיה בימי שלטונו של הקיסר יוסטיניאנוס (527–565). כפי שנראה, היה לזאביק מה להגיד על כל אחת מן הסוגיות הללו.

במחקריו על האימפריה הרומית המאוחרת ניכרת השפעתם של כמה מגדולי התחום, הן כמקור השראה, הן כתמריץ לפולמוס. ניתן להזכיר כאן את אדוארד גיבון (1737–1794), מחברו של הספר רחב הידיעה ההיסטוריה של שקיעתה ונפילתה של האימפריה הרומית,⁴ שייחס את חוסר האונים שהפגינו הרומאים נגד אויביהם להשפעתה הגוברת של הנצרות; את גישתם של מרקסיסטים כגון ג'פרי דה סנט קרוא (1910–2000),⁵ שטען כי נפילת האימפריה הרומית היתה פועל יוצא של מאבק מעמדות; את אה"מ ג'ונס (1904–1970), שסיים את ספרו על האימפריה הרומית המאוחרת במסקנה כי אין בחולשותיה הפנימיות כדי להסביר את שקיעתה,⁶ וכן את אנרי פירן (1862–1935), בעל הספר מוחמד וקארל הגדול. בספר זה, שראה אור שנתיים לאחר מותו,⁷ טען המחבר כי האסלאם, ולא סופה של האימפריה הרומית, הוא הגורם ששם קץ לאחדותו הכלכלית והתרבותית של העולם הים תיכוני, וכתוצאה מכך התפתחה במערב אירופה תרבות חדשה, תרבות ימי הביניים.⁸

Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 4 ed. John Bagnell Bury, 7 volumes, London 1898–1925.

G.E.M. De Ste Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World: From the Archaic Age to the Arab Conquests*, London 1981.

A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire, 284–602: A Social, Economic, and Administrative Survey*, Oxford 1964 (reprinted Baltimore 1986), vol. II, p. 1068: "The Internal weaknesses of the empire cannot have been a major factor in its decline".

Henri Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*, Paris – Bruxelles 1937; *Mohammed and Charlemagne*, trans. Bernard Miall, London 1939.

על תיוה מפורסמת זו, שאינה עוד מקובלת בימינו, ראו ראשיתה של אירופה: פוער אירופה בימי הביניים הפוקדמיס, כך ד: פוער ופזרח, בעריכת איריס

נפתח בהתנצרות האימפריה. זאביק עסק בהיבטים שונים של סוגיה זו בכמה מאמרים בלועזית ובעברית, וכן בסדרת הרצאות ב"אוניברסיטה משודרת" של גלי צה"ל, שפורסמו בשנת 1991 בספר התנצרותה של אירופה. הכותרת עצמה מזכירה את כותרת ספרו של אה"מ ג'ונס קונסטנטינוס והתנצרותה של אירופה,⁹ אך זאביק חלק על היסטוריון זה בשאלת תפקידו של הצבא, ועל כך בהמשך. במחקריו על מדיניותו הדתית של הקיסר הנוצרי הראשון, הלא הוא קונסטנטינוס הגדול (306–337), הוא אימץ את הערכתו של אדולף פון הרנאק (1851–1930), שגרס, בספרו על המיסיון והתפשטות הנצרות בשלוש מאות השנים הראשונות לקיומה,¹⁰ כי בראשית המאה הרביעית היוו הנוצרים מיעוט שספק אם הגיע לכדי עשרה אחוזים מכלל האוכלוסייה. אם אכן כך היה, מדוע החליט קונסטנטינוס להיטיב דווקא עם מיעוט דתי קטן יחסית? מדוע פתח בתהליך שראשיתו בסובלנות, וזאת באמצעות צו משנת 312 המורה על הפסקת רדיפות הנוצרים ומכיר בזכותם לדבוק בדתם, וסופו, בימיו של הקיסר תיאודוסיוס הגדול (379–395), בהפיכתה של הנצרות לדתה הרשמית של המדינה?

לקושיה זו ניתנו הסברים רבים, שניתן למיין לשלוש השקפות בסיסיות: לפי הראשונה, המזוהה יותר מכל עם יעקב בורקהארט (1818–1897),¹¹ ובמאה העשרים, עם אנרי גרגואר (1881–1964),¹²

שגריר ודפנה אפרת, תל-אביב תשס"ד, עמ' 149–249.

A.H.M. Jones, *Constantine and the Conversion of Europe*, London 1948. 9

Adolf von Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, 4th edition, Berlin 1924, p. 806, n. 2. 10

ספרו של בורקהארט על קונסטנטינוס הגדול וזמנו (*Die Zeit Constantins des Grossen*) הופיע לראשונה בבאזל בשנת 1853. לתרגום אנגלי ראו: Jacob Burckhardt, *The Age of Constantine the Great*, trans. Moses Hadas, New York 1949. בשנת 2007 הופיע תרגום זה במהדורה חדשה, עם הקדמה מאת ההיסטוריון נואל לנסקי. 11

Henri Grégoire, "La 'conversion' de Constantin", *Revue de l'Université de Bruxelles* 36 (1930–1931), pp. 231–272. 12

קונסטנטינוס הגדול ראה בנצרות גורם היכול ללכד אימפריה מפוצלת תחת שלטונו, ועל כן תמך בה. השניה, שמייצגים אותה היסטוריונים כגון נורמן ביינס (1877–1961),¹³ ג'ונס, וטימותי דייויד בארנס,¹⁴ רואה בקונסטנטינוס שליט הפועל בהתאם לאמונתו הדתית. השלישית, שמייצגה המובהק הוא אנדראס אלפלדי (1895–1981),¹⁵ רואה בו פגאני שהפך בהדרגה לנוצרי. לפי השקפה זו, מקורו של המהפך ביחסה של האימפריה הרומית לדת הנוצרית היה שימוש תעמולתי במוטיבים נוצריים במסגרת המאבק על השלטון. זאביק שייך עצמו לזרם זה (וכאן המקום להזכיר כי כבר בספר המבוסס על חלק מעבודת הדוקטורט, הוא עמד על חשיבותה של תעמולה "בזמן אמת" במהלך מאבקים על השלטון).¹⁶ לדעתו, שימוש מוצלח במוטיבים נוצריים – אם כי מתוך גישה פוליתאיסטית – קרב את קונסטנטינוס הגדול לנצרות וחשף אותו להשפעתם של אנשי כמורה. מן הסתם, אלה הסבירו לו כי האל הנוצרי שהעניק לו את ניצחונותיו דורש ממאמיניו בלעדיות ואינו מאפשר להם להיעזר גם באלים אחרים. עוד לפני המאה הרביעית התגבשה תפישה הרואה בשליט האימפריה הרומית "נציגה של האלוהות עלי אדמות", ובהתאם לכך, התבקשה מצידו של הקיסר הנוצרי הראשון מדיניות דתית הדוגלת בהפצת הנצרות, באחדות הכנסייה ובאחידות האמונה. מכאן אנו מגיעים לסוגיה שהייתה, מבחינתו של זאביק, מהותית ביותר: עמדתו של הצבא. בכך הוא חלק גם על ג'ונס, שהניח כי צבאו של קונסטנטינוס היה אדיש

Norman H. Baynes, *Constantine the Great and the Christian Church*, London 1931. 13

14 בארנס, שהיה חברו של זאביק לספסל הלימודים באוניברסיטת אוקספורד, פרסם מחקרים רבים על קונסטנטינוס ותקופתו. לספרו המסכם בנושא ראו:

Timothy David Barnes, *Constantine: Dynasty, Religion, and Power in the Later Roman Empire*, Oxford 2011.

Andras Alföldi, *The Conversion of Constantine and Pagan Rome*, trans. Harold Mattingly, Oxford 1948. 15

Civil War Propaganda and Historiography, Collection Latomus 173, Bruxelles 1980. 16

מבחינה זו,¹⁷ וגם על בארנס, שטען כי הצבא הפך לנוצרי באופן רשמי בעקבות ניצחונותיו של קונסטנטינוס על ידיבו במאבק על השלטון באימפריה.

בראשית המאה הרביעית, נוכחותה של הנצרות הייתה עדיין דלה באזורי הגיוס החשובים ביותר שבתחומי האימפריה (איליריקום; צפון גאליה). כתוצאה מכך, הצבא היה בעיקרו פגאני. על כן לא יכלו שליטיה הנוצריים של האימפריה הרומית, מקונסטנטינוס ועד ואלנס (364–378), להיעזר בכוחות צבא כדי לרדוף את הפגאנים ולהפיץ את הנצרות, ורק מימיו של תיאודוסיוס הגדול היה הדבר אפשרי. אך כיצד הפך הצבא לנוצרי? ככל שגדל חלקם של הנוצרים באוכלוסייה, כן גדל חלקם גם בקרב הכשירים לגיוס, אך ספק רב אם היו כאן תמורות מיידיות. הפתרון, לפי זאביק, נמצא מעבר לגבולותיה של האימפריה. לטענתו, קל יותר היה לנצר ברברים שהתדפקו על שיעריה ושאפו להתיישב בתחומה מאשר לנצר פגאנים מקרב תושביהם של אזורי הגיוס העיקריים. אם להביא מדבריו בעל פה, כדי לנצר את הצבא הרומי של המאה הרביעית, צריך היה ל"ברבר" אותו. מדיניות זו העמידה לרשותם של קיסרים נוצרים כוחות צבא נוצריים (בחלקם ברברים), אך היה בה כדי לעורר התנגדות ולעודד ניסיונות להפילם. כך קרה, לטענתו, בשנים 350–353. בשנים אלה משל בחלק מן האימפריה איש צבא בשם מגנטיוס.¹⁸ בינואר 350 הוא מרד בקונסטנטינוס השני (337–361), בנו של קונסטנטינוס הגדול, ויחד עם זאת הוא ניסה לזכות בהכרה מצדו כשותף לשלטון. משלא עלה הדבר בידו, הפכה המלחמה לבלתי נמנעת, ובחודש ספטמבר 351 התמודדו צבאותיהם של השניים במורסה אשר בפרובינציה פאנוניה (כיום בקרבת העיר אוסייק שבקרואטיה). היה זה קרב עקוב מדם, ולא

A.H.M. Jones, "The Social Background of the Struggle between Paganism and Christianity", in Arnaldo Monigliano (ed.), *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford 1963, pp. 17–37. 17

"Pagan Propaganda during the Usurpation of Magnentius" 18
(350–353)", *Scripta Classica Israelica* 17 (1998), pp. 124–141.

במקרה, שכן היתה זו התנגשות בין שני שליטים המתבססים על מקורות לגיטימציה שונים: מצד אחד, נציגה הבכיר של השושלת הלגיטימית, ומצד שני, איש צבא אשר הציג עצמו בפני חייליו כפגאני העתיד "להחזיר עטרה ליושנה". בסופו של דבר כשל מגנטיסוס, ובחודש יולי 353 הוא שם קץ לחייו, בגאליה, לאחר תבוסה בקרב נוסף.

באופן דומה פירש זאביק מאבקים מאוחרים יותר בין טוענים לשלטון לבין קיסרים לגיטימיים, החל ביוליאנוס הכופר (361–363), הקיסר הפגאני האחרון, וכלה באוגוניוס (392–394), שהועלה לשלטון במערב האימפריה על-ידי ארבוגאסט, איש צבא פגאני ממוצא פרנקי. כבן משפחתו של קונסטנטינוס הגדול – אביו היה אחיו למחצה של הקיסר – התחנך יוליאנוס על ברכי הנצרות, אך בצעירותו הוא פיתח כלפיה עוינות והיה לתומך נסתר של הדת הפגאנית בגרסתה הניאופלאטונית. רק לאחר שמרד בבן דודו, הקיסר קונסטנטינוס השני, ורק לאחר שחצה את הרי האלפים בדרכו מזרחה, הוא נתן פומבי להשתייכותו הדתית, אולי במטרה להעביר לצידו את שרידי צבאו של מגנטיסוס. לתבוסותיהם של טוענים לכתר אשר ניסו לבסס את שלטונם על לגיטימציה דתית פגאנית הייתה חשיבות מכרעת בהפיכת הצבא לנוצרי: בתבוסות אלה מצאו את מותם חיילים פגאנים רבים, כגון אלה ששרתו בצבאו של יוליאנוס במסע המלחמה הכושל נגד פרס, ופגאנים רבים עוד יותר יכלו לראות בהן הוכחה לעליונותו של אל הנוצרים.

זה היה, לדעתו של זאביק, הקשר בין הנצרות לבין משקלם הגובר וההולך של הברברים. הנצרות לא הפכה את הרומאים ל«רכרוכיים» (בניגוד לדבריו של גיבון), אך איימה ליצור קרע בין קיסרים נוצרים לבין חיילים רומאים שאינם נוצרים, ואלה, ככל הנראה, היו רוב מניינו של הצבא בימיו של קונסטנטינוס הגדול. הפתרון היה בהפיכת קבלתה של הנצרות למרכיב יסודי ביחסים שבין קיסרים אלה לבין שכניה של האימפריה מצפון, ששאפו להתיישב בתחומה. מסיבות שאינן קשורות כלל בברברים, קרה הדבר בימיהם של קונסטנטינוס השני ו-ואלנס, שנטו לנצרות

האריאנית¹⁹. לימים אמנם יהפוך זרם נוצרי זה לדתו של מיעוט מבוטל בקרב תושבי האימפריה, אך מבחינתם של הויזיגותים בני זמנם של קיסרים אלה, זו היתה דתה של האימפריה הרומית, ועל כן הם קבלו אותה כדתם החדשה.²⁰ לימים תמלא עובדה זו תפקיד חשוב ביחסים בין קיסרי המערב לבין הברברים, ועל כך בהמשך. החל מימיו של תיאודוסיוס הראשון, הקיסר האחרון שהתמודדו מולו טוענים לכתר שהסתייעו בתעמולה פגאנית, הסתמכות על כוחות צבא לשם רדיפת האלילות היתה כבר בגדר האפשר. כדוגמה לכך הביא זאביק את החיבור "חיי פורפיריוס", המספר את תולדות חייו ופעלו של נזיר נוצרי יליד תסאלוניקי שהשתקע בארץ הקודש ואף שימש כבישוף עזה בראשית המאה החמישית. בהשפעתה של הקיסרית אודוקסיה, החליט הקיסר ארקאדיוס (395–408), בנו של תיאודוסיוס הראשון ושליט האימפריה הרומית המזרחית, להיענות לבקשתו של פורפיריוס ולשלוח כוחות צבא כדי לסייע לו להחריב את מקדש מארנס, מעוז האלילות בעזה, עיר שהנוצרים עדיין היו בה מיעוט. החיבור עצמו שנוי במחלוקת, ויש המטילים ספק לא רק בערכו כמקור היסטורי, אלא אף בעצם קיומו של בישוף עזתי בשם זה. לדעתו של פאול פטרס (1870–1950), מגדולי החוקרים של הספרות ההגיוגרפית הנוצרית הקדומה, אין זה אלא זיוף מתקופה מאוחרת,²¹ אך גם אם נקבל עמדה זו, נשאלת השאלה מה יכול היה להביא את המחבר להמציא אירועים מעין אלה ולייחסם לראשיתה של המאה החמישית דווקא, ולא לימיו של

19 במסגרת מאמציו להנהגת אחידות בתחום האמונה, הנהיג קונסטנטינוס הגדול חידוש וכניס ועידה כנסייתית שמטרתה היתה לדון במחלוקת שחולל איש כמורה בשם אריוס, שגרס כי, במסגרת השילוש הקדוש, הבן נחות מהאב. הועידה, שהתקיימה בשנת 325 בעיר ניקיאה שבמערב אסיה הקטנה, הוקיעה את משנתו של אריוס, הידועה בשם "אריאניזם", כדברי מינוט ואמצה הגדרת אמונה הידועה בשם ה"קרדו" או ה"אני מאמין" של ועידת ניקיאה. הגדרה זו קבעה כי האב והבן שווים במהותם.

"The Conversion of the Visigoths to Christianity", *Museum Helveticum* 38 (1981), pp. 34–54. 20

Paul Peeters, "La Vie géorgienne de saint Porphyre de Gaza", *Analecta Bollandiana* 59 (1941), pp. 65–100. 21

קונסטנטינוס הגדול, למשל. החיבור "חיי פורפיריוס" ידוע בשתי גרסאות, ביוונית ובגיאורגית, הנבדלות ביניהן בפרטים רבים, ואף אחת מהן אינה מראשיתה של המאה החמישית.²² לכל זאת הקדיש זאביק מאמר ובו טען כי בבסיסן של שתי הגרסאות עמד חיבור שנכתב בשפה הסורית, וכי היה לו גרעין היסטורי.²³ כדי לקרוא את הגרסה הגיאורגית בלשון המקור הוא למד את השפה, השווה בין שתי הגרסאות ואף מצא ליקויים בתרגום הגרסה הגיאורגית ללטינית, מעשה ידיו של פאול פטרס הגדול בכבודו ובעצמו.

גם לרשות שליטיה של האימפריה הרומית המערבית עמדו באותה תקופה כוחות צבא שהיה בהם רוב נוצרי ברור, אך בחלק זה של העולם הרומי חלה התפתחות חשובה במהלך המאה החמישית. עוד בימי שלטונו של הונוריוס (395–423), בנו הצעיר של תיאודוסיוס הגדול, התקשתה האימפריה המערבית לשמור על שלימותה הטריטוריאלית, ובעת הדחתו של הקיסר האחרון, רומולוס אוגוסטוס, המכונה אוגוסטולוס ("אוגוסטוס קטן"), לא נכללו בתחומה אלא איטליה וחלקים מדלמטיה. ביתר אזורי המערב קמו עוד לפני כן ממלכות שהיו נתונות לשלטונם של נוצרים אריאנים, כגון ממלכת הוויזיגותים שבדרום מערב גאליה (ולאחר מכן בספרד) וממלכת הונדאלים שבצפון אפריקה. כתוצאה מכך, לא עמד עוד כח צבאי לרשותם של שליטים נוצרים הדוגלים ב"אני מאמין" של ועידת ניקיאה (325). יחד עם זאת, לא לנצרות האריאנית אלא דווקא לנצרות הניקיאנית עברו הפגאנים שנותרו בגאליה במהלך

22 את הגרסה הגיאורגית פרסם לראשונה פאול פטרס. למהדורה המדעית האחרונה של הנוסח היווני, ראו:

Anna Lampadaridi, *La conversion de Gaza au christianisme. La Vie de S. Porphyre de Gaza par Marc le Diacre (BHG 1570)*, Bruxelles 2016.

לתרגום אנגלי חלקי של הגרסה היוונית ראו:

Claudia Rapp, "Life of Porphyry of Gaza", in Thomas Head (ed.), *Medieval Hagiography: An Anthology*, New York 2000, pp. 53–75.

"Porphyrius of Gaza and the Conflict between Christianity and Paganism in Southern Palestine", in Arie H. Kofsky and Guy G. Stroumsa (eds.), *Sharing the Sacred: Religious Contacts and Conflicts in the Holy Land (First-Fifteenth Centuries CE)*, Jerusalem 1998, pp. 31–66. 23

המאה החמישית. את זאת הציע זאביק להסביר באופן זה: מרגע שנעלם השלטון הרומי בפרובינציות, הכנסייה הנוצרית היא זו שייצגה בעיני תושביהן את העבר הרומי והפכה לשריד המוחשי היחידי שנותר ממנו. להיות רומאי פירושו היה להיות גם נוצרי שאינו אריאני, דתם של השליטים החדשים. מבחינתם של המלכים האריאנים, לעומת זאת, להיות ויזיגותי או ונדאלי פירושו להיות גם אריאני. ברברי הנוטש את הנצרות האריאנית ועובר לנצרות הניקיאנית עלול היה להיחשד בעיני מלכו כלוקה בנאמנות כפולה: למלך, מצד אחד, ולקיסר הרומי היושב באיטליה, מצד שני. בעיית הנאמנות הכפולה נעלמה עם הדחתו של הקיסר האחרון, בשנת 476. על כן יכול היה קלוביס, מלך הפרנקים (481–511), לאמץ את הנצרות הניקיאנית.²⁴ כך העניק זאביק משמעות היסטורית להדחתו של הקיסר הרומי האחרון במערב, מאורע שנהוג להמעיט בחשיבותו בטענה כי שליט בובה בגיל הנעורים הודח מכיסאו, ותו לא.²⁵

נחזור עתה לחלקו המזרחי של העולם הים תיכוני ונשאל מדוע האימפריה הרומית המזרחית הוסיפה להתקיים גם לאחר המאה החמישית, וזאת בניגוד לאימפריה הרומית המערבית. לגורלם השונה של שני חלקיה של המדינה הרומית ניתנו תשובות שונות ורבות במרוצת הדורות. זאביק הציע לחפש את ההסבר ביחסיה של האימפריה הרומית המזרחית עם שכנתה מצד מזרח, ממלכת פרס שבשלטון השושלת הססאנית (224–651). מערכת היחסים הסבוכה שהתקיימה בין הרומאים לפרסים מן המאה השלישית ועד למאה השביעית כללה סכסוכים על טריטוריות ועל אזורי השפעה, מלחמות והסכמי שלום, שיתוף פעולה נגד אויבים משותפים, קשרי מסחר ותרבות, ועוד. לשתי המעצמות היו אויבים רבים מדי ואף אחת מהן לא יכלה להתמודד לבדה עם כולם. האימפריה הרומית

24 שנת טבילתו לנצרות של קלוביס אינה ידועה. התאריך המסורתי הוא 496, אך חוקרים רבים חולקים על כך.

25 "La Méditerranée et les origines de la France Médiévale", in Irad Malkin (ed.), *La France et la Méditerranée. Vingt-Sept Siècles d'interdépendance*, Leiden 1990, pp. 53–76.

המזרחית היתה עשירה בהרבה, ועל כן היה באפשרותה לתמוך כספית בשכנתה-יריבתה ממזרח, גם אם בלית ברירה, וזאת לשם מימון הגנה מפני פלישות מכיוון צפון המסוכנות לשתיהן. זאביק אף דיבר על מערכת היחסים שבין שתי המעצמות במונחים של "תלות הדדית גוברת והולכת" (growing interdependence). כאמור לעיל, האימפריה הרומית המערבית שקעה ואף חדלה להתקיים במאה החמישית. אם נחסך הדבר מן האימפריה הרומית המזרחית, אולי ניתן להסביר זאת בעצם העובדה כי היתה זו המאה השקטה ביותר ביחסיה עם ממלכת פרס. אמנם פרצו במהלכה שתי מלחמות, אך הן היו קצרות (422–421 ו-441–440), היוצא מן הכלל המעיד על הכלל.²⁶ על כן נשאלת השאלה הבאה: אם אכן היתה המאה החמישית תקופה של שקט כמעט מלא בחזית המזרחית, מדוע לא נצלה זאת האימפריה המזרחית כדי להציל את אחותה המערבית? בכך דן המאמר "הים התיכון והדילמה של האימפריה הרומית בשלהי העת העתיקה",²⁷ ומסקנתו היא כי האימפריה המזרחית לא יכלה להתערב באופן יעיל בענייני המערב בשל שאיפתה להימנע ממלחמה בשתי חזיתות. כך, למשל, בשנת 441 גרמה פלישה פרסית להחזרתו למזרח של צי אשר נשלח לסיציליה, מבלי שביצע את משימתו. מכל זאת יצא נשכר גייזריך (428–477), מייסדה של ממלכת הוונדאלים, שהשתלט על צפון אפריקה, הקים צי, ושם קץ לשליטתם הבלעדית של הרומאים בים התיכון. כפי שכבר נאמר לעיל, אנרי פירן טען בשעתו כי נפילתה של האימפריה הרומית המערבית לא שברה את אחדותו הכלכלית והתרבותית של העולם הים תיכוני. זאביק, שהגדיר את מאמרו זה כ"האנטי פירן הקטן שלי", הגיע למסקנה שונה בתכלית: גורם שאינו ים תיכוני,

"Diplomacy and War in the Relations between Byzantium and the Sassanids in the Fifth Century AD", in P. Freeman and D. Kennedy (ed.), *The Defense of the Roman and Byzantine East*, British Archaeological Reports - International Series 297(ii), Oxford 1986, vol. II, pp. 677–695. 26

"The Mediterranean and the Dilemma of the Roman Empire in Late Antiquity", *Mediterranean Historical Review* 1 (1986), pp. 13–62. 27

קרי ממלכת פרס הססאנית, מנע מהאימפריה הרומית המזרחית להציל את מערב הים התיכון מהונדלים, ומעתה ואילך אחדותו של הים התיכון אינה עוד כשהיתה. בשנות השלושים של המאה הששית אמנם הצליחו צבאותיו של הקיסר יוסטיניאנוס לכבוש את צפון אפריקה ולמחוק את ממלכת הונדאלים מעל המפה, אך בשל המלחמות הרבות שפרצו במאה הששית בין האימפריה הרומית המזרחית לבין פרס הססאנית, לא היה די בכך כדי להחזיר לים התיכון את אחדותו הגיאופוליטית.

נעבור עתה מן הים התיכון לים האדום. במאמר משנת 1989, הנושא את הכותרת "ביזנטיון ודרום ערב: מדיניותו של אנסטאסיוס", עמד זאביק על חשיבותו של הסחר שעבר בים זה בתקופות מסוימות. נתיב מסחר זה אפשר לביזנטים לייבא מן המזרח הרחוק סחורות כגון משי, ללא הזדקקות לתיוכום של הפרסים ובחיסכון כספי ניכר. יחד עם זאת, הסחר בים האדום היה תלוי בקיומה של מערכת בריתות יציבה עם המדינות השוכנות לחופיו. כך קרה בימיו של הקיסר אנסטאסיוס (491–518) שהותיר במותו קופה מלאה.²⁸

ומה באשר להיבט החברתי? בשנת 1995 פרסם זאביק מאמר בשם «תנועות המון בשלהי העת העתיקה: דימויים ומציאות»,²⁹ ובו הוא דן במרידות הבגאודאי (Bagaudae) שבגאליה ובאלימות הדתית שנקטו בה הקירקומקליונים (circumcelliones) – כינוי לנוצרים דונטיסטים שחיו ופעלו באזורי הכפר של צפון אפריקה. יריביהם ייחסו להם מעשי אלימות). חוקרים רבים ראו בבגאודאי איכרים מורדים ואף טענו כי מרידותיהם היו ביטוי למאבק מעמדות

²⁸ "Byzantium and Southern Arabia – The Policy of Anastasius", in D.H. French and C.S. Lightfoot (eds.), *The Eastern Frontier of the Roman Empire, Proceedings of a Colloquium held at Ankara in September 1989*, British Archaeological Reports - International Series 553(ii), Oxford 1989, pp. 383–420.

²⁹ "Mass Movements in Late Antiquity: Appearances and Realities", in Irad Malkin and Zeev Woflgang Rubinsohn (eds.), *Leaders and Masses in the Roman World: Studies in Honor of Zvi Yavetz*, Leiden, 1995, pp. 129–187.

של ממש. לעומת זאת, את האלימות המיוחסת לקירקומקליונים אי אפשר להגדיר כמרידה, אך גם בה ראו חוקרים רבים ביטוי למחאה חברתית השואבת את כוחה, במידה רבה, מההשתייכות לכנסייה הדונטיסטית (יריבתה בצפון אפריקה של הכנסייה הקתולית מראשית המאה הרביעית), שנרדפה על ידי המדינה הרומית. מסקנתו העיקרית של זאביק במאמר זה היא כי השימוש במונחים אלה על ידי המחברים העתיקים אינו אחיד ואינו עקבי, שכן מטרתם היתה לעתים קרובות פולמוסית ואף תעמולתית. לפיכך אין די במקורות אלה כדי להעיד על קיומן של קבוצות אוכלוסיה המתנגדות לסדר החברתי הקיים באופן עקבי ולאורך זמן.

סקירה זו עסקה, כאמור, בתרומתו של זאביק לחקר האימפריה הרומית המאוחרת וגורלה, אך מן הראוי גם להזכיר, ולו בקצרה, כמה מאמרים בנושאים אחרים. במחקריו על הפצת הנצרות הוא עסק לא רק בויזיגותים, אלא גם בסראקנים (כינוי רווח לערבים בשלהי העת העתיקה ובימי הביניים),³⁰ בממלכת אקסום (באתיופיה של ימינו),³¹ ובארץ-ישראל.³² הוא גילה עניין מיוחד בהיסטוריה הדתית של ממלכת חמייר שבדרום מערב חצי האי ערב, ונמנה עם הגורסים כי המונותאיזם שאמצו שליטיה היה יהודי באופן מובהק.³³ כשנה לפני מותו התפרסם בעברית מאמר הנושא את הכותרת "הפוליתיאיזם בקיסרות הרומית המזרחית

30 "על מאווייה (Mavia) מלכת הסאראקנים", קתדרה 47 (תשמ"ח), עמ' 25–49.

31 "Greek and Ge'ez in the Propaganda of King 'Ezana of Axum: Religion and Diplomacy in Late Antiquity", *Semitica et Classica* 5 (2012), pp. 139–150.

32 פרט למאמרו על החיבור "חיי פורפיריוס", ראו גם את המאמרים הבאים: "התפשטות הנצרות בארץ-ישראל מימי יוליאנוס עד תקופת יוסטיניאנוס", בתוך ארץ-ישראל פחורכן בית שני ועד הכיבוש הפוסלפי, כרך ראשון: היסטוריה עדינית, חברתית ותרבותית, ירושלים תשמ"ב, עמ' 234–251; "פרשת הקומס יוסף והנסיונות לניצור הגליל במאה הד' לספירה", קתדרה 26 (תשמ"ג), עמ' 105–116.

33 "Judaism and Raḥmanite Monotheism in the Ḥimyarite Kingdom in the Fifth Century", in Tudor Parfitt (ed.), *Israel and Ishmael: Studies in Muslim-Jewish Relations*, New York 2000, pp. 32–51.

ומחוץ לגבולותיה בשלהי העת העתיקה", ובו ניתן למצוא סיכום מאיר עיניים, המבוסס על מחקריו הקודמים, של גישתו להיסטוריה הדתית של התקופה.³⁴ פרט למחקריו על הדתות השונות שנאבקו זו בזו, התעניין זאביק גם במחלוקות שבין הנוצרים לבין עצמם. באריאניזם הוא עסק, לא רק בהקשרו הוויזיגותי, אלא גם בהקשרו המקומי.³⁵ באשר למחלוקות שאינן לשם שמים, כמה ממאמריו דנים במאבק על הבכורה בין בישופות קיסריה לבין בישופות ירושלים.³⁶ כמו כן, הוא כתב עבור האוניברסיטה הפתוחה ספר העוסק בתולדות ירושלים בתקופה הביזנטית.³⁷

פרט למחקריו על היחסים שבין האימפריה הרומית המזרחית לממלכת פרס הססאנית, הוא עסק גם בענייני הפנים של ממלכה זו, ובמיוחד ראויים כאן לציון מאמריו על הרפורמות של המלך כוזרו הראשון (531–579),³⁸ על רכושו ואוצרותיו של המלך כוזרו

34 מאמר זה הופיע באסופה אלי קדס: הפוליתאיזם בארץ ישראל ושכנותיה מן האלף השני לפסה"נ ועד התקופה הפוסלפית, ירושלים תשס"ח, עמ' 193–249.

35 "בישופות בית גוברין (Eleutheropolis) במאבק בין בישופות קיסריה לבישופות ירושלים בארץ הקודש במאה הרביעית ובראשית המאה החמישית", בתוך ישראל בארצו: קובץ מאמרים ליובלו של ישראל שצפן, רעננה תש"ע, עמ' 249–263.

36 "מקסימוס בישוף ירושלים וכהונתו על רקע מאבק כנסיות קיסריה וירושלים על הראשונות במאה הרביעית", קתדרה 31 (תשמ"ד), עמ' 31–42. על כך כתב גם באנגלית:

"The Church of the Holy Sepulchre and the Conflict between the Sees of Caesarea and Jerusalem", *The Jerusalem Cathedra* 2 (1982), pp. 79–105; "The See of Caesarea in Conflict with Jerusalem from Nicaea (325) to Chalcedon (451)", in Avner Raban and Kenneth G. Holum (ed.), *Caesarea Maritima: A Retrospective after Two Millennia*, Leiden 1996, pp. 559–574.

37 ירושלים בתקופה הביזנטית, תל-אביב תשמ"ה. לגרסה מקוצרת, ראו "ירושלים בתקופה הביזנטית (סקירה כללית)", בתוך יורם צפירי ושמואל ספראי (עורכים), ספר ירושלים: התקופה הרומית והביזאנטית, 70–638, ירושלים תשנ"ט, עמ' 199–237.

38 "The Reforms of Khusro Anūshirwān", in Averil Cameron (ed.), *The Byzantine and Early Islamic Near East, III: States, Resources and Armies*,

השני (591–628),³⁹ ועל האצולה ויחסיה עם שושלת המלוכה.⁴⁰ את מחקריו בתחום זה הוא סיכם בפרק "המונרכיה הססאנית", שהופיע באחד מכרכי הסדרה שפרסמה אוניברסיטת קיימברידג' על ההיסטוריה של העולם העתיק. כמה שנים לאחר מכן נכלל פרק זה, בשינויים קלים, בכרך העוסק בתולדותיה של האימפריה הביזנטית.⁴¹ כמה מאמרים עוסקים בהיסטוריונים מהתקופה המוסלמית הקדומה שכתבו בערבית על תולדות פרס הססאנית על-סמך מקורות שאבדו.⁴² היו אלה צעדים ראשונים לקראת מחקר היסטוריוגרפי מקיף שזאביק תכנן לכתוב לאחר צאתו לגמלאות. זאביק היה היסטוריון, מרצה וחוקר ברמ"ח אבריו. כמרצה, שאף לגוון ולהתעדכן. כחוקר, מעולם לא חיפש לעצמו "קיצורי

Studies in Late Antiquity and Early Islam 1.3, Princeton 1995, pp. 227–297.

"The Financial Affairs of the Sasanian Empire under Khusrow II Parvez", *e-Sasanika* 17 (2017), pp. 1–30. 39

"Nobility, Monarchy and Legitimation under the Later Sasanians", in John Haldon and Lawrence I. Conrad (eds.), *The Byzantine and Early Islamic Near East, VI: Elites Old and New in the Byzantine and Early Islamic Near East*, Princeton 2004, pp. 235–273. 40

"The Sasanid Monarchy", in Averil Cameron *et alii* (ed.), *Cambridge Ancient History*, vol. XIV: *Late Antiquity: Empire and Successors, A.D. 425–600*, Cambridge 2000, pp. 638–661; "Eastern Neighbours: Persia and the Sasanian Monarchy (224–651)", in Jonathan Shepard (ed.), *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500–1492*, Cambridge 2008, pp. 130–155. 41

"Ibn al-Muqaffa' and the Account of Sasanian History in the Arabic Codex Sprenger 30", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 30 (2005), pp. 52–93; "Islamic Traditions on the Sāsānian Conquest of the Ḥimyarite Realm", *Der Islam* 84 (2007), pp. 185–199; "Al-Ṭabarī and the Age of the Sasanians", in Hugh Kennedy (ed.), *Al-Ṭabarī. A Medieval Muslim Historian and his Work*, Studies in Late Antiquity and Early Islam 15, Princeton 2008, pp. 41–71; "Ḥamza al-İşfahānī's Sources for Sasanian History", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 35 (2008), pp. 27–58. 42

דרך", ותמיד ראה עצמו מחויב להוסיף וללמוד. לסקרנותו העצומה התלוותה נכונות נדירה לעבודה קשה, ועל כך מעידים מחקריו, שלא כולם נזכרו בסקירה זו. יחיד ומיוחד היה. חבל על דאבדין ולא משתכחין.

מאמר בקורת על ספרו של אנתוני ברלי, ספטימיוס

סוורוס, הקיסר האפריקאי

בשנת 1971 הופיע ספרו של הארכיאולוג וההיסטוריון אנתוני ברלי (1937–2020) על הקיסר הרומי ספטימיוס סוורוס (193–211).¹ זאב רובין, שהשלים באותה שנה דוקטורט שעסק אף הוא בשלטונו של אותו קיסר,² כתב על ספרו של ברלי מאמר בקורת שהופיע בשנת 1974,³ והוא מובא כאן בתרגום עברי מאת יוחנן גלוקר. לשם הבהרתם של כמה עניינים נוספו לתרגום כמה הערות בסוגריים מרובעים.

למרות הספקות המוצדקים שעלו בשנים האחרונות בדבר תועלתם של ספרים המוקדשים לביוגרפיה של קיסר רומי זה או אחר או לתולדות רומא בתקופת שלטונו,⁴ אין צורך להצדיק את הופעתו של מחקר חדש הון בשלטונו של לוקיוס ספטימיוס סוורוס. אפשר להתייחס בדרכים שונות לתקופה זאת בתולדות הקיסרות הרומית, אך אי אפשר להתעלם ממנה מכל וכל. עד לפני שנים אחדות היה עדין נהוג להתייחס לספרו של יוהאנס האזברוק⁵ כספר המוסמך על קיסר זה.⁶ אך למרות מעלותיו הרבות והשונות, ספר זה היה מוגבל מעצם מטרתו (כתיבת פרוש לביוגרפיה של הקיסר סוורוס בהיסטוריה אוגוסטה),⁷ ולא היה

1 Anthony Birley, *Septimius Severus the African Emperor*, London 1971; 2nd edition, 1988.

2 Zeev Rubin, *Supernatural and Religious Sanction of the Emperor's Rule under the Severi, A.D. 193–217 (DPhil)*, Oxford 1971.

3 Zeev Rubin, *The Journal of Roman Studies* 64 (1974), pp. 231–233.

4 Fergus Millar, *The Journal of Roman Studies* 56 (1966), pp. 243–245.

5 J. Hasebroek, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus*, Heidelberg 1921.

6 G. Alföldy, "Septimius Severus und der Senat", *Bonner Jahrbücher* 6 (1968), p. 113, n. 4.

7 [היסטוריה אוגוסטה] הוא שמו הרווח של אוסף ביוגרפיות של קיסרי רומא

מעודכן לפי הממצאים הארכיאולוגיים שהתגלו בחפירות בלפקיס מגנה⁸ בשנה שבה יצא לאור (הדו"ח הראשון על החפירות שכתב רנאטו ברטוצ'יני יצא לאור רק לאחר שש שנים).⁹ מאז התגלה שפע של ממצאים ארכיאולוגיים, אפיגרפיים ופפירולוגיים (למשל, הגילוי של ה-Feriale Duranum¹⁰, אוסף של "תשובות קיסריות" מן השנים 199–200 שנתגלה במצרים,¹¹ ויבול עשיר של כתובות שהתגלו בטריפוליטניה השופכות אור חדש על משפחתו של סוורוס ועל צעדיו הראשונים).

המונוגרפיה החדשה של ברלי על ספטימיוס סוורוס מציעה בראש וראשונה בדיקה חדשה ומפורטת של חייו ותקופת שלטונו של קיסר זה לאורם של כל אותם הממצאים החדשים. הקורא מקבל כאן בדרך יעילה כמות רבה של מידע מעודכן – גם בהערות המצליחות להיות מפורטות ותמציתיות בעת ובעונה אחת, וגם בשלשה נספחים נרחבים – ומידע זה משוקע כדבעי בכל חלקי הספר. ברלי מודע, כמובן, לסיבוכיה של תקופה שעצם טבעם של המקורות הספרותיים המשמשים את חוקריה אינו מאפשר הסכמה אודותיה. בשום מקום אין הוא מפרש שלא כהלכה עמדות השונות מעמדתו או מגלה כלפיהן יחס שאינו הוגן. מאידך, אחת ממעלותיו של הספר היא, לשמחתנו, שדיוניו לעולם אינם מגיעים לרמה טכנית מדי שאינה מאפשרת לקורא שאינו איש המקצוע להבין את הכתוב. להיפך, סגנונו של הספר בכל חלקיו הוא חי וקולח, והצגת הדברים היא בהירה וישירה.

במאות השנייה והשלישית. לפי כתבי היד, הן נכתבו על-ידי ששה מחברים שונים, אך לפי הדעה המקובלת על רב החוקרים, אוסף זה נכתב על-ידי מחבר יחיד. החוקרים השותפים לדעה זו חלוקים בשאלת זמנו של המחבר, זהותו, והמקורות שעמדו לרשותו].

8 [עיר הולדתו של ספטימיוס סוורוס].

9 Renato Bartoccini, *Africa Italiana* 1 (1927), pp. 53–74.

10 [בשם זה ידוע פפירוס הכתוב בלטינית מן המאה השלישית לספירה שנמצא בעיר דורה-אירופוס שעל גדות הפרת. זהו חלק מלוח שנה דתי שהיה בשימוש של יחידה צבאית שחנתה באזור, ורבה חשיבותו לחקר פולחן הקיסר].

11 [אוסף הידוע בלועזית בשם *Apokrimata*, ובו 13 תשובות בענייני משפט לשאלות שהופנו אל ספטימיוס סוורוס].

לפנינו אפוא ספר שהינו דבר בעתו, ויש לקדמו בברכה בין אם אנו מסכימים לגישתו הכללית של ברלי או לא. הקורא מתבקש לזכור את דברי אלה כאשר, בהמשך מאמר זה, אעלה כמה שאלות הנוגעות לפרשנות או לעניינים של השקפה כללית.

ברלי מציג את גישתו כביוגרפית מעיקרה (עמוד 4), ומודה בכך שספר מסוג זה אינו יכול למלא את מקומה של היסטוריה של הקיסרות והרומית בתקופה שהוא נוגע בה. למגבלה זאת תוצאות אחדות העולות מאליהן, גם לגבי מבנה הספר גם לתכנון.

אשר למבנה הספר, הוא לוקה בחוסר איזון שהמחבר מודע לו. הוא מקדיש הרבה יותר זמן ומקום (עמודים 20–170) לדיון בחייו המוקדמים של סוורוס, לפני עלותו לכס הקיסרות, מאשר לספור המעשים של תקופת שלטונו (171–268). בביוגרפיה, אם ביוגרפיה במובנה המדויק של המלה אפשרית בכלל כאשר מושאה הוא קיסר (ראה הערותיו של ברלי עצמו בעמוד 4), אפשר להבין חוסר איזון זה. כאשר אדם שסופו היה להגיע לצמרת השלטון האימפריאלי הוציא 47 או 48 שנים כאזרח פשוט, ורק 18 שנים כקיסר, רשאים אנו לצפות לכך שהתקופה שלפני היותו לקיסר תידון בפירוט לא פחות מתקופת קיסרותו. אפשר גם לקבל את ההערה המובלעת בדיונו של ברלי, שלאור העובדה שהקיסר הוא האדם הידוע ביותר בזמנו, דווקא מחקר יסודי של תהפוכות הגורל שנפלו על איש האצולה הפרובינציאלית בדרכו מאלמוניות יחסית אל כס הקיסר כדאי וראוי מנקודת ראותה של ההיסטוריה החברתית. להנחה זו יש לפחות תוצאה אחת פוריה: היא מצדיקה את שלושת הפרקים המפורטים, התוססים והססגוניים בספר זה המוקדשים לסביבתו החברתית של סוורוס בפרובינציה אפריקה (עמודים 20–63), שגם המומחה ילמד מהם לא מעט.

אך ברלי חש צורך בהצדקה נוספת של מבנה מיוחד זה של ספרו, בהקשר היסטורי רחב יותר. הוא מתייחס לאמרתו הידועה של רונלד סיים שבכל משטר ומשטר יש "אוליגרכיה המסתתרת מאחורי המראה החיצוני"¹², ומצהיר כי "בביוגרפיה של קיסר,

Ronald Syme, *The Roman Revolution*, Oxford 1939, p. 7.

ובפרט של קיסר שעלה לשלטון בדרך של הפיכה, ועוד ארבע שנים אחריה רדף והשמיד את מתחריו, יש חשיבות עליונה לחקר בעלי בריתו". ברלי מבצע חקירה זאת תוך התיחסות מדוקדקת לכל פרט ופרט, ובהבחנה הראויה לשבח בין מה שנראה יחסית מבוסס לבין דברים שהינם בגדר היפותזה בלבד. שני נספחים (נספח א', עמודים 293–306, ונספח ג', עמודים 327–366) מוקדשים לבחינה מדוקדקת של נתונים פרוסופוגרפיים על בני משפחתו של סוורוס ועל בעלי בריתו בימי שלטונו, וחשיבות קשריו האישיים של סוורוס מודגשת בכל שלב ושלב של קידומו.

לתוצאותיה של חקירה זאת יש קשר ישיר לכותרת הספר, שהיא עצמה מייצגת את התיזה המרכזית: סוורוס עלה לשלטון כתוצאה של התפתחות בלתי צפויה במהלך קשר נגד הקיסר קומודוס, קשר שתוכנו והוצא לפועל על ידי סיעה אפריקאית שבה סוורוס היה תחילה חבר חסר חשיבות, ואולי גם חבר שלא מדעתו (עמודים 131–143 וכן 155–159, דברים שהמחבר כבר עמד עליהם ביתר פירוט).¹³ מרכזיותה של אותה סיעה אפריקאית מתגלה לעין לאחד מכן, בתקופת משטרו של סוורוס (נספח ג').

יהיה זה לטורח להכנס כאן לויכוחים מפורטים על נתונים פרוסופוגרפיים, מה גם שברלי עצמו ער לקשיים, וראיה להגינותו היא העובדה שאין הוא נמנע מלהזהיר את הקורא בענין זה. יחד עם זאת, מן הראוי לציין שמאז פרסום הספר שלפנינו, עמדתו של ברלי בסוגיה מכרעת הוכחה כנכונה בעקבות פרסום ה-Tabula Banasitana,¹⁴ המציגה את דודו של הקיסר, גאיוס ספטימיוס סוורוס, כאחד החותמים.¹⁵ שם ה'שבט' שלו קריא לגמרי:

Anthony Birley, "The Coup d'État of the Year 193", *Bonner Jahrbücher* 169 (1969), p. 247. 13

[כתובת משנת 177 שנתגלתה בקרבת חורבותיה של העיר הרומית בנסה שבפרובינציה מאוריטניה, כיום בשטחה של מרוקו. הכתובת מתעדת הענקת אזרחות רומית לאחד מנכבדי שבט הזגרנסים ולבני משפחתו].

William Seston – Maurice Euzennat, "Un dossier de la chancellerie romaine: La Tabula Banasitana", *Comptes rendus des séances de l'Académie d'Inscriptions et Belles-Lettres* 1971, pp. 468–490. 15

Qui(r)ina), ומכאן שאין עוד מקום להטיל ספק במוצאו האפריקאי של הקיסר.¹⁶ ועם כל זאת, יש מקום לכמה השגות על התיזה של ספר זה.

(א). בתואר 'קיסר אפריקאי' יש טעם לפגם. זה עידן ועידנים שהחוקרים שוב אינם מקבלים את ההנחה המוטעית כי "הקשר בין יליד מושבה פניקית ואשה סורית שהיתה בתו של נסיך וכהן הבעל באַמָּסה" העלה לשלטון "שושלת שמית", וכך "השתלטה רוחה של אשור העתיקה על הארמון".¹⁷ ברלי אינו מנסה לחזור להנחה מוטעית זאת. יתר על כן, הוא דוחה בתוקף את ההשערה בדבר 'ברבריזציה שיטתית של הצבא הרומי' מבית מדרשו של אלפרד פון דומשבסקי (עמודים 279–290). מה היתה, אם כן, השפעת ה'אפריקאיות' של סוורוס על שלטונו? קידום של רבים יחסית מבני מולדתו הוא דבר המובן מאליו אצל כל קיסר שמוצאו מן הפרובינציה. אך 'בני מולדת' כאלה היו בדרך כלל חלק מאצולה פרובינציאלית קוסמופוליטית שרוחה היא רוח 'השלום הרומאי' (כך קובע ברלי עצמו, בעמוד 282).

(ב). "אפריקה היתה הפרובינציה העשירה ביותר במערב האימפריה, וקרתגו העיר השניה במעמדה אחרי רומא. עליתו לשלטון של ספטימיוס היתה סימפטום, ולא הסיבה, לעלייתם לגדולה של בני אפריקה, שהחלה זמן רב לפניו" (ברלי, שם). "טריאנוס, כידוע, נתן עדיפות לסנטורים יוצאי ספרד, אך הוא לא יצר אותם: הם כבר היו שם. טריאנוס הוא סימפטום יותר מאשר סיבה."¹⁸ ההשוואה בין קביעות אלה מאלפת.

אם טריאנוס הוא סימן לתופעה מסוימת, אין זאת חשיבותה המיוחדת של ספרד במאה השניה. בין יורשיו היו גאלים ואיטלים

16 T.D. Barnes, "The Family and Career of Septimius Severus", *Historia* 16 (1967), p. 89

17 S.N. Miller, "The Personality and Policy of Severus", *The Cambridge Ancient History, XII: The Imperial Crisis and Recovery (A.D. 193–324)*, Cambridge 1939, p. 35.

18 Ronald Syme, *Emperors and Biography*, Oxford 1971, p. 139; Tacitus, *Annals*, Oxford 1958, p. 601ff.

לא פחות מספרדים. טראינוס הוא סימפטום של העלייה בחשיבותו של המרכיב הפרובינציאלי **בכללו** בתוך השכבה השלטת ברומא. משפחות האצולה יצרו קשרים וקשרי קשרים ביניהן לבין עצמן, ועל כן אין כל הצדקה לכנוי כגון 'קיסר ספרדי' ביחס לטראינוס או הדריאנוס, או 'קיסר גאלי' ככנוי לאנטונינוס פיוס. דבר זה תקף ביחוד ביחס לספטימיוס סוורוס. גם אם עשרה של אפריקה תרם את תרומתו לעליתו של המרכיב האפריקאי בשכבה השלטת ברומא, אין די בו כדי להסביר את הגעתם של אפריקאים לכס הקיסר, כשם שהוא גם לא גרם לשליטה מממושכת של אפריקה בקיסרות. עם נפילתה של השושלת הסוורית תם זמנם של הקיסרים האפריקאים. איליריקום נועדה למלא תפקיד מרכזי יותר משום חשיבותה הצבאית, מאשר אפריקה עם כל עשרה הכלכלי.

(ג). אמרתו הידועה של סיים על האוליגרכיה המסתתרת מאחורי המראה החיצוני בכל סוג של משטר טעונה תקון והשלמה. בדיונו בעתות משבר מעיר סיים כי "גם המצביאים וגם המדינאים גילו שתוכניותיהם מסוכלות על כל צעד ושעל בשל מאוייהם של החיילים"¹⁹. סוורוס הגיע לעמדת השלטון העליונה כתוצאה של מלחמת אזרחים אכזרית. מכאן החשיבות שיש ליחס, לא סתם לעובדת היווצרותה של סיעה חדשה, אלא גם לדרך שבה הגיעה אותה סיעה, ובראשה האיש השואף לכס, לשליטה באותו מכשיר כוח שאין חשוב ממנו, הצבא, שבעתות מהפכה נוטל חלק במאבק כגורם עצמאי. הקורא בספרו של ברלי אינו יכול שלא לחוש שהיבט זה של עליתו של סוורוס לשלטון מוזנח כאן. היה כאן צורך בדיון רחב יותר באותם כוחות חברתיים שנתונים לפקוחה של האוליגרכיה השלטת בימות שלום במדינה, אך יוצאים משליטה בשעות משבר. למרבה הצער, ברלי נמנע מדיון בתופעה זאת, אולי משום גישתו הביוגרפית למדי.

(ד). ההיפותזה בדבר קשר נגד קומודוס שארגן קוינטוס אימיליוס לאיטוס היא אחת החוליות החלשות בשרשרת טיעונו של ברלי. לאחר שהצהיר כי, אחרי סילוקו של קלאנדרוס, קומודוס "ביסס

.Syme, *The Roman Revolution*, p. 180 19

סוף סוף את סמכותו" (עמוד 133), ברלי מיחס ללאיטוס תפקיד עצמאי למדי במינוים של מושלי פרובינציות. אין להכחיש שהיתה לו השפעה מסוימת,²⁰ אך יתכן שלקומודוס עצמו היה ענין במינוים של אנשים כגון סוורוס או נְטָה, שאינם ידועים דיים בצבור, ועל כן אין בהם סכנה.²¹

אוסוף כמה מלים ביחס לנספח ב' (עמודים 308–326), בו מנסה ברלי להפריך את ההשערה שהמקור הבסיסי לתשע הביוגרפיות העיקריות בראשיתה של ההיסטוריה אוגוסטה אינו מריוס מקסימוס,²² אלא ביוגרף אנונימי המכונה במחקר בשם 'איגנוטוס'.²³ על בחירתו במריוס מקסימוס משלם ברלי מחיר יקר, והיא מביאה אותו לפרשנויות הרבה יותר סבוכות ומורכבות לעובדות שהנחת מציאותו של אותו 'איגנוטוס' נותנת להן פירוש יותר פשוט. יש לבחירה זאת גם תוצאות לדיונו של ברלי בהיסטוריה אוגוסטה. ר' למשל כיצד הוא מקבל בבטחה את הקטע, הידוע בחוסר אמינותו, בדבר אחותו של סוורוס שהיתה כביכול *vix Latine loquens* ('בקושי דוברת לטינית').²⁴ ר' גם את מאמציו הנואשים להציע לספור זה רקע היסטורי כלשהו (עמוד 204). ואחרי כל זה אנו עדין רחוקים כפי שהיינו מהסכמה על סמכותה של ההיסטוריה אוגוסטה, ועדין אין כל אפשרות להגיע להסכמה בין הצדדים השונים בסוגיה זאת.

לכן, עם כל דברי הביקורת וההסתייגויות, ספר זה יתקבל בברכה אצל כל העוסקים במאות השניה והשלישית לסה"נ.

20 היסטוריה אוגוסטה, חיי סוורוס, 4, 4.

21 Barnes, "The Family and Career of Septimius Severus", p. 94.

22 Syme, *Emperors and Biography*, pp. 30–145.

23 [איגנוטוס פירוש "בלתי ידוע" בלטינית].

24 היסטוריה אוגוסטה, חיי סוורוס, 15, 7.

תיקוני טקסט שגויים

מאת

יוחנן גלוקר וזאב רובין

ידיעת השפה היוונית העתיקה הינה מכשיר הכרחי בחקר תולדות עמישראל בימי הבית השני, שהרי מדובר בתקופה בה היתה השפה הזאת שגורה בפי בני העם הזה ברוב תפוצותיו. יתירה מזאת, רבים מהמקורות לתולדות עמנו באותה תקופה נתגלגלו לירינו ביוונית — בין אלה שנכתבו בשפה זו במקורם, ובין אלה שנתרגמו אליה מעברית ומקורם הלך לאבוד. אין להעלות על הדעת מחקר רציני בתולדות הבית השני ללא היכולת לקרוא ולהבין הבנה עמוקה את כתבי יוסף בן מתתיהו הכהן, כתבי פילון האלכסנדרוני, ספרי החשמונאים, ספר יהודית, וספר "חכמת שלמה", שהינו מסמך נדיר, המשקף את עמדותיה של קהילה יהודית אורתודוקסית באלכסנדריה של מצרים. החיבורים הנקראים "ספרים חיצוניים" והספרות היהודית ההלניסטית הם בשר מבשרנו, וחוקר שאינו מסוגל לקרוא אותם במקורם, על כל דקדוקיהם, ייכבד וישב בביתו. ונכונים הם הדברים הללו בה במידה שנכונה הרשישה הבסיסית לידיעה מקצועית מעולה של לשונות הזמן מהעוסקים בלימוד תולדות עם ישראל במהלך כל תולדותיו. האין הדבר מובן מאליו שלא יעלה על דעתו של איש לעסוק בחקר תולדות יהדות המזרח בתקופה המוסלמית ללא ידיעה מושלמת של השפה הערבית, או בחקר תולדותיה של יהדות מזרח אירופה ללא ידיעה מעולה של לשון האיריש?

לא ייפלא, אפוא, שזה כמה דורות מודע כל חוקר הראוי לשמו של תולדות הבית השני שעליו להיות בן־בית לא רק בכתבי הקודש ובספרות חז"ל, אלא גם בספרות היוונית לענפיה השונים. ייזכרו לטוב בני־תורה מן העבר שתרמו מכוחם היוצר למחקר תקופת הבית השני — גם אם לא כולם התמקרו בעניין זה — מלומדים שבנוסף על בקיאותם המופלגת בספרות התורנית רכשו לעצמם במרוצת השנים גם שליטה בלשונות הקלאסיות ברמה הגבוהה ביותר: הגר"ש ליברמן, הרב פרופ' ע"צ מלמד, גדליהו אלון, הרב פרופ' שמשון רוזנטל, פרופ' יצחק בער והרב פרופ' א"א אורבך, עליהם השלום. ברור לנו שלא את כולם הזכרנו, ומבקשים אנו מחילה מאלה שאת שמותיהם השמטנו, בעיקר מחמת קוצר הזכרון; אך גם אמלאם היתה המכשלה הזאת לרועץ, קצר היה המצע מהשתרע. גם בורנו לא פסו מלומדים כאלה מן הארץ, אולם לדאבוננו לא מעידים רבים מהמחקרים המתפרסמים בתחום זה על היות דרכם בגדר נורמה מקובלת, שהחורג ממנה לא יכירונו

מקומו בקהל. פעמים חוזרות ונשנות נתקלים אנו בפרסומים בתחום זה המתבססים כביכול על מקורות יווניים, והכתובים עליידי אנשים המתהררים בידיעת השפה היוונית, אולם דרך טיפולם במקורות הללו רחוקה מלהצדיק את יומרותיהם.

כדוגמה לאותו סוג של עבודות שאינן לכבודו של המקצוע נביא תרגום לאחר מכתבי יוסף בן מתתיהו — "נגד אפיין" — שראה אור לאחרונה. בתרגום זה מייחס המתרגם למחבר — אחר הכהנים ששררו לאחר תורבן הבית השני, ואשר זכה עוד לראות את עבודת הקודש בתפארתה — משפטים כגון: "אנו מקריבים את הקרבנות מתוך שיקול דעת": כאילו יכול היה מחבר הרברים במקור להעלות על דעתו, כי מצוות הקרבנות נתונה לשיקול דעתם של הכהנים, רוצים מקריבים, אינם רוצים אינם מקריבים — ועוד שורה של "פנינים" מסוג זה, שמוחו של יהודי ירא שמים לא היה מסוגל להפיקן בשפה כלשהי¹.

במאמר שלפנינו באנו להתריע על החרות היתרה שנטל לעצמו מלומר אחר בפרושו ובתרגומו המופרכים מעיקרם של משפט חשוב בכתבי יוסף בן מתתיהו — ער כרי הצעת "תיקון" טקסטואלי לנוסחו היווני, המעוות לחלוטין את משמעותו — על מנת להסיק ממנו מסקנות הסטוריות. דברי ההסבר הרקרויקים המלווים את ההל'ך הזה שגויים ומופרכים מיסודם. לא מלתא זוטרתא היא, שהרי משפט זה, יחד עם משפטים אחרים מדברי יוסף בן מתתיהו, וכן דברי חז"ל המתבארים עליידי, או לחילופין מסייעים לפרושו, הינו בעל חשיבות רבה בהבנת ההיבטים העקריים הכרוכים בהתישבות בני חוניו במצרים ובכינונו של מקדש לעצמם, כגון: מועד ראשית התישבותם במצרים; היוזמה ליסוד ההתישבות; מעמדה המשפטי והמוניציפאלי; הרכבה הרמוגרפי (לרבות שאלת "בידודה" מנוכרים); עיסוקיהם הצבאיים והכלכליים של התושבים; זכויותם האורחיות, האגרריות, והרתיות; התמורות שחלו במעמדם בעת מלחמת האזרחים במצרים במחצית השנייה של המאה השנייה לפני ספירתם, ובמיוחד עם הכיבוש הרומי; ויחסיהם עם הקהילה המעטירה באלכסנדריה ועם יהודי ארץ ישראל. הבנתו הנכונה של הנאמר במשפט זה, יש לה גם זיקה הרוקה להבנת שורה של שאלות נוקבות הנוגעות למקדש חוניו: כיצד הצדיקו את הקמתו? מתי בדיוק נוסד? האם הקריבו בו קרבנות בעלי חיים או רק מנחות? האם שימש כמקום תפילה? כיצד התייחסו אליו יהודי אלכסנדריה? ועוד כהנה וכהנה. להלן השתלשלות הריכוז בענין זה שעורר אותנו להגיב מעל במה זו.

באחת מחוברות כתב העת "ציון" פרסם דניאל שוורץ מאמר על היחס בין מקדש חוניו למקדש בירושלים. במאמר נכלל דיון מפורט על ההתישבות של בני חוניו, כפי שמתאר אותה יוסף בן מתתיהו בחיבורו "קדמוניות היהודים". בריון זה נכללת הצעתו לתקן משפט מפתח (י"ד 117)². על מאמר זה הגיב בצלאל בריכוכבא ברשימה משלו³.

1. שני מאמריו של יוחנן גלוקר, "תרגום ופירוש חדשים לספר יהודיייווני עתיק", ציון תשנ"ח, 123-89; "מעוות לא יוכל לתקון?" עיתון 77 גליון 242, תש"ס, 14-18: 42.
2. ציון, ס"ב (תשנ"ו), עמ' 7-22.
3. ציון, ס"ד (תשנ"ט), עמ' 221-229.

יוחנן גלוקר חאב רוכין

שנו

בחוברת אחרת של "ציון", ובה השיג שורה של השגות על שיטות עבודתו של שוורץ. שוורץ נחפו להגיב, ועוד באותה חוברת גיגן על חידושי, ואף תמך אותם בשורה של טיעונים חדשים⁴.

התנהגותה של מערכת כתב העת "ציון" בפרשה הזאת תמוהה היתה בעינינו. עצם החפזון בפרסום תשובתו של שוורץ מעורר חשד שהרברים לא נברקו כרבעי. שפע השגיאות והכשלים המתודיים בגישה לטקסט, שמלומד בעל מוניטין כשוורץ נפל להם קורבן, נראו בעיני כותבי שורות אלו כבעלי משמעות עקרונית. רבים הם המלומדים הצעירים המתיחסים בחרת קורש ל"ציון" ורואים בפרסום דבריהם מעל רפיו השג שראוי להתכבד בו, וזאת בעיקר הודות לאמונתם בעבודה המקצועית הקפדנית המיוחסת למערכת אותו כתב עת בציבור הרחב. לפיכך שלחנו את תגובתנו לאותה מערכת. והנה, למרות שזו נזרזה יתר על המידה – כפי שניתן לשפוט למקרא התוצאות – להדפיס את מענה של שוורץ, מבלי לשעברו לבקורת מקצועית הולמת, היא סרבה לפרסם את דברינו כלשונם, ובקשה להתתיב לנו נוסח מקוצר ומנופה משל עצמה. אנו מודים אפוא למערכת "סיני" על שגאותה לפרסם את תגובתנו ככתבה וכלשונה.

הויכוח בין דניאל שוורץ לבצלאל בר כוכבא (ציון, ס"ד [תשנ"ט], עמ' 221-234), בעקבות מאמרו של הראשון (ציון, ס"ב [תשנ"ז], עמ' 7-22), הינו ויכוח בעל חשיבות עקרונית. המקורות בשפות הקלאסיות, יוונית ורומית, המצויים בידינו לתולדות עם ישראל בתקופה ההלניסטית, הרומית והביזנטית, מעוררים לעתים קרובות בעיות קשות של הבנה ופרשנות. רב הפיתוי להתגבר על מעקשים, ולמצוא פתרון קל לבעיות אמיתיות ומדומות באמצעות הצעת תיקון בטקסט, בדרך המתאימה אותו בריק נמרץ למבוקשו של הסומך את טיעונו עליו. ברור שדרך זו פסולה לחלוטין. מקובל היום על פילולוגים קלאסיים, העוסקים בהדרתם של טקסטים, שתיקונים טקסטואליים הינם עניין חמור ורציני, שיש לעסוק בו תוך הפעלתן של אמות מדה מחמירות ביותר. תיקון טקסטואלי יש להציע אך ורק משנקימה שורה של תנאים, שאותם הטיב לנסח בר כוכבא (ציון ס"ד, עמ' 227): "אין מתקנים טקסט שנמצא ללא שינויים בכל כתיב היר, אלא אם כן מוכיחים שהוא פגום כשלעצמו; אינו מתאים להקשר; בניגוד למה שניתן לצפות מן המחבר, הוא שונה באופן בולט מן המידע המהימן שבידינו על הנושא; אינו מתאים מבחינה לשונית לדיאלקט שבו כתב המחבר או לתקופתו, וכיוצא באלה". לשענתו לא נתקיים אף אחד מהתנאים הללו במשפט שתיקונו מוצע על-ידי שוורץ, ואף דבריהם של גרולים וחשובים מדורות עברו אין בהם כדי להצדיק תיקונו של טקסט, אשר בריקה מדויקת אינה מגלה בו כל רבב כדרך מסירתו בכתיב היר. תחושתנו היא שגם לאחר הריגון המלומד בין השניים נשארו עדיין עניינים אחרים העשויים להיראות לכמה מן הקוראים כאילו שנויים הם במחלוקת שקשה להכריע בה – ואין כן הרבר. יש להעמיד אפוא דברים על דיוקם, שכן יש בו במקרה הנדון כדי להציב סייגים ברורים לגבי המותר והאסור בתחום הרגיש הזה.

4. שם, עמ' 230-234.

א. על השתחוקת הקידומת "ἀπο" בפועל ἀποδείκνυμι

עיקרו של התיקון המוצע על-ידי שוורץ הוא החלפת המלה $\chi\omega\rho\acute{\iota}\varsigma$ במלה $\chi\omega\rho\acute{\alpha}\varsigma$ בצרוף $\acute{\alpha}\pi\omicron\delta\epsilon\delta\epsilon\gamma\mu\acute{\epsilon}\nu\eta\ \chi\omega\rho\acute{\iota}\varsigma$ במובאה של יוספוס (קדמוניות, י"ד, 711) מרברי סטראבון. לדבריו תהא או יחסת ה"genitivus", בה תופיע המלה $\chi\omicron\rho\alpha$ כ"choras" בעקבות תיקונו, תוצאת השפעתה של התחילית "ἀπο" שבבינוני הפועל $\acute{\alpha}\pi\omicron\delta\epsilon\delta\epsilon\iota\gamma\mu\acute{\epsilon}\nu\eta$. (שכן מלת היחס $\acute{\alpha}\pi\omicron$, כאשר היא מופיעה כמלת יחס עצמאית ולא כתחילית של פועל מורכב, נזקקת תמיד ליחסת הגניטיוס – ולעתים גורמת היא גם לפועל בו מהווה היא תחילית להזקק ליחסה זו). כנגדו טוען בר כוכבא, שהקידומת "ἀπο" בפועל $\acute{\alpha}\pi\omicron\delta\epsilon\iota\kappa\nu\mu\iota$ נשחקה לחלוטין כמרכיב עצמאי, וכי בשמושי הפועל הזה נוהג הוא כמרכיבו העקרי, $\delta\epsilon\iota\kappa\nu\mu\iota$, ונזקק ליחסת האקוזיוס – ואילו הקידומת "ἀπο" אינה משפיעה באורח כלשהו על מרכיבי המשפט האחרים המתקשרים בדרך זו אחרת את הפועל הזה. יוצא אפוא מרבירו, שתיקונו של שוורץ, לא זו בלבד שאינו משפר כלל את המשפט דגן, אלא אף משרבב לתוכו שיבוש חמור, צרוף זר לרוח השפה בה כתבו סטראבון ויוספוס.

שוורץ נזעק, ולא לשוא, שהרי די בה בעוברת ודיקדוקית-תחבירית כזאת כדי להשמיט לחלוטין את הבסיס מתחת לתיקון הטקסטואלי המוצע על-ידיו. כדי להכשיר את תיקון הטקסט המוצע על-ידיו הוא כותב: "ממשפטים שונים אצל יוספוס עולה שהפועל $\acute{\alpha}\pi\omicron\delta\epsilon\iota\kappa\nu\mu\iota$ עצמו יכול לגרור את יחסת ה"genitivus". לחיזוק דבריו מצטט הוא ארבע מובאות. ייאמר כאן מיר, ששלוש מהן מוכיחות בריוק נמרץ את היפוכה הגמור של טענתו. כדי שלא להלאות את הקורא, נביא כאן רק דוגמא אחת מתוכן: $\acute{\alpha}\pi\omicron\delta\epsilon\iota\chi\alpha\acute{\iota}\ \tau\iota\upsilon\alpha$ (למנות מישור מהם למלך). המבנה הוא הפשוט שבפשוטים. מושא הפועל אינו אלא כנוי הגוף האַנְקְלִיטִי $\tau\iota\upsilon\alpha$ ולצידו $\beta\alpha\sigma\iota\lambda\acute{\epsilon}\alpha$, כהשלמה פרידיקאטיבית של המושא. שתי המילים האלה כאחת מופיעות ביחסת ה"accusativus", בהתאם לכלל התופס לגבי פועל זה, ואילו המילה $\acute{\alpha}\upsilon\tau\omega\acute{\nu}$, ביחסת ה"genitivus" תלויה במושא הישיר מסויים. מבנה פשוט זה מיתרגם על נקלה, מילולית, לעברית, ואף התרגום משמר את תפקידם של חלקי המבנה השונים במקור: "למנות מישור (מושא ישיר) מתוכם (לואי המופיע ביחסת הגניטיוס לציון כלל אשר מתוכו יוחד המושא) למלך (השלמת המושא הישיר, אשר ביוונית זהה היא למושא זה ביחסה)". כיוצא במשפט זה, גם השניים האחרים המובאים על-ידיו, אשר אף בהם נתחלף לו לשוורץ המושא הישיר של הפועל הנדון במכלול אשר מתוכו מופרד ומיוחד המושא הזה. האמת היא ששוורץ מודע לתפקידו המדוייק של ה"genitivus" במבנים הללו, ואף מגדירו כאפשרות לפירוש, תוך התעלמות מוחלטת מהמושאים ב"accusativus" המופיעים בברור בכל אחר מהמבנים הנדונים.⁵ אין

5. עמוד 234 במאמרו: "אמנם יש לציון שקיימת גם אפשרות (ההרגשה שלנו) אחרת: במקום לראות את השימוש בגניטיוס כנגרד מקידומת הפועל, אפשר (כנ"ל) לראותו כגניטיוס מחלק (פרטיטבי), כלומר, כמגדיר את הכלל שממנו נתמנה מי שנתמנה. כך, לדוגמא, אפשר (כנ"ל) לתרגם את המשפט

שנח

יוחנן גלוקר וזאב רוכין

לנו אלא להצטער, על כי עלינו להרש לענייני דקרוק בסיסיים כאלה מעל במה מכוברת זו: אין מדובר כאן באפשרות בלבד, אלא בדרך האחת והיחידה, שבה יש לנתח ולתרגם את המבנים שבהם עסקינן. נראה הדבר ששוורץ עמד (או הועמד) על טעותו עוד באחד משלבי כתיבת תגובתו, אך בלהיטותו הרבה להגיב, סרב להשלים עם העובדות העולות מתוך כללים אלמנטאריים של הרקרוק היווני, אשר באו וטפחו על פניו.

שונה לחלוטין הוא המבנה ברוממה הרביעית: $\delta\upsilon\omicron\kappa\alpha\acute{\iota}\delta\epsilon\kappa\alpha \pi\alpha\acute{\iota}\delta\omicron\nu\prime\iota\sigma\tau\epsilon \tau\omicron\nu\prime\iota$ ("יורעים אתם כי מתוך שנים-עשר הבנים נתמנה יהודה כמלך"). גם במבנה זה, יחסת ה־genitivus, אשר בה מופיעה המלה $\pi\alpha\acute{\iota}\delta\omicron\nu$, אינה אלא ה־genitivus partitivus ("מתוך הבנים", בהקשר שלנו). אלא שהפועל $\acute{\alpha}\pi\omicron\delta\epsilon\iota\chi\nu\mu\iota$ שבו עסקינן מופיע כאן בבינוני סביל שאינו גורר מושא ישיר כלל. גם בינוני סביל זה, וגם המלים $\delta\upsilon\omicron\kappa\alpha\acute{\iota}\delta\epsilon\kappa\alpha$ ו־ $\pi\alpha\acute{\iota}\delta\omicron\nu$ מופיעות כאן ביחסת ה־accusativus cum participio על-ידי הרבוק העקיף $\acute{\alpha}\pi\omicron\delta\epsilon\iota\chi\nu\mu\iota$ ("יורעים אתם")⁶. כיצד מבקש, איפוא, שוורץ ללמוד ממובאה זו, שהפועל $\acute{\alpha}\pi\omicron\delta\epsilon\iota\chi\nu\mu\iota$ גורר לעתים את יחסת ה־genitivus בהשפעת הקידומת $\acute{\alpha}\pi\omicron$?

הנהגה, דוקא באשר לדוגמא הרביעית הזאת, עלול הרחק להצדיק את התיקון המוצע ע"י שוורץ באמצעות עוד ועוד פילפולים לסבך את העניין סיבוך נוסף שלא לצורך: ולמרבית הצער, מלמד הנסיון שאי הבנות כאלה רצוי לעצור על הסף. נכון הוא הרבר, שמבחינה צורנית דומה הצרוף שבדוגמא אחרונה זאת דמיון שטחי (והרברים אמורים באמת ובתמים בדמיון שטחי בלבד) לצרוף המתקבל בתיקון המוצע על-ידי שוורץ. מן הסתם ימצא מי שישטען כי הבינוני הפועל האאוריסיטי שבצרוף $\delta\upsilon\omicron\kappa\alpha\acute{\iota}\delta\epsilon\kappa\alpha \pi\alpha\acute{\iota}\delta\omicron\nu\prime\iota\sigma\tau\epsilon \tau\omicron\nu\prime\iota$ מקביל בתפקודו לבינוני הפעול הפרפקטי בצרוף $\kappa\alpha\tau\omicron\iota\kappa\acute{\iota}\alpha\ \dots\ \acute{\alpha}\pi\omicron\delta\epsilon\iota\chi\mu\acute{\epsilon}\nu\eta \chi\acute{\omega}\rho\alpha\varsigma$ בתיקון הסקסטואלי המוצע על-ידי שוורץ, ויבקש להכשיר על-ידי הקבלה כזאת (לא אלמן ישראל) את התיקון הזה כשלעצמו. ייאמר על כן מיד, שבצרוף הראשון מדובר במפורש בייחודו של פרט אחד מתוך מספר פרטים הרומים לו (בן אחד מתוך שנים עשר בנים), ולכן יש מקום, במקרה זה לשימוש ב־genitivus partitivus ללא כל קשר לבינוני $\acute{\alpha}\pi\omicron\delta\epsilon\iota\chi\mu\acute{\epsilon}\nu\eta$ ולמשמעותו, או לשאלת ההשפעה

הראשון 'למנות אחד מתוכם למלך'. ואולם, עצם הקושי של ההבחנה בין 'למנות מתוכם אחד למלך' (כתרגומו של שליט) ובין 'למנות אחד מתוכם למלך' מלמד, שאין מקום לפסקנות בנושא זה. קשה להחליט אם נאמרו הדברים ברצינות. הרי אין בעברית כל הברל של ממש בין תרגומו של שליט לבין זה שמעמיד לעומתו שוורץ, פרט לשינוי קל בסדר המלים. בשניהם מתרגמת המלה 'אחד' את מושא היחיד של הפועל הנדון, tina ביחסת האקוסיוס, בעוד שהמלה 'מתוכם' מתרגמת את הלאי ב־genitivus partitivus, ללמדך שוב, שווה הדרך האחת והיחידה להבין ולתרגם את המבנה שלפנינו.

6. כוור לכל מי שלמד יונית מעבר לשלב של המכניה, פעלי הרגשה או ידיעה מסוימים נטיים להוקק למבנה של אקוסיוס ופרטיקיפיום (accusativus cum participio) במקום שפעלים אחרים נוקקים למבנה של אקוסיוס ואינפניטיוס (accusativus cum infinitivo).

תיקוני טקסט שגויים

שנט

התחבירית של התחילית שלו. לא כזה הוא המצב בתיקון המוצע על-ידי שוורץ. במקרה זה לא מדובר בייחודה של קאטאייקיה אחת מסויימת מתוך מכלול של קאטאייקיות, אלא בהקצאתו של חלק אחד מסויים מתוך חטיבה אחת. ולפיכך, כיוון שאין סימוכין לטענתו של שוורץ ברבר השפעתה של התחילית $\alpha\pi\omicron$, תופסת כאן טענתו של בר-כוכבא, שכרי להפיק מהמשפט את המשמעות אליה חותר תיקונו המוצע של שוורץ, היה צורך בתוספת של מילת יחס ושל תיבת היידוע, כגון $\alpha\pi\omicron\delta\epsilon\delta\epsilon\iota\gamma\mu\acute{\epsilon}\nu\eta\ \epsilon\kappa\ \tau\eta\varsigma\ \chi\omega\rho\alpha\varsigma$ (שם, עמ' 225).

ב. הוראת המלה 'קטאייקיה' ($\kappa\alpha\tau\omicron\iota\kappa\iota\alpha$).

לטענתו של בר-כוכבא יש להבין את המלה קטאייקיה' ($\kappa\alpha\tau\omicron\iota\kappa\iota\alpha$) במשפט שאת נוסחו מבקש שוורץ לתקן בהוראה מרחיבה של 'אזור', 'חבל ארץ', וכו'. לטענתו של שוורץ עדיף התיקון הסקסטואלי המוצע על-ידיו על פני פירושה המרחיב של המלה קטאייקיה, שעליו מבוסס תרגומו של בר-כוכבא, ואשר עצם קבלתו מבטלת לכאורה את הצורך בתיקון טקסטואלי כלשהו. על מרכזיותה של טענה זו במערכת שיקוליו מעידה העובדה שעליה מבוססת בעצם כותרת המשנה של תגובתו: 'תיקון נוסח מול הרחבה מסוגנית'. את הפירוש המרחיב פוסל הוא בטענה כי אין הוא מופיע במילונים ובתרגומים. טענה זו לא זו בלבד שאינה תופסת, אלא אף שגויה ומסוכנת מבחינה מיתודית. גם לו צדק שוורץ באורח מלא לגבי התרגומים שמציע הלסקיקון היווני של Liddell & Scott למלה $\kappa\alpha\tau\omicron\iota\kappa\iota\alpha$, עדיין אין להביא ראיה מן החסר במילון זה או אחר לגבי משמעויותיה של מלה בהקשרים שונים. מילונים הנם פרי עבודתם של אנשים בהסתמך על המידע המצוי, וככל שגוון ועשיר יותר המידע הזה, גדל הסיכוי שיימצא חסר בתרגומים המוצעים על-ידי מילונים, ואף על-ידי המשובחים שבהם, למילה זו או אחרת. מכאן אף הצורך לעדכן מדי פעם בפעם את המידע הלסקיקוגרפי העומד לרשותנו, ויעידו על צורך זה הנספחים לאותו לקסיקון עצמו, עליו מבקש להסתמך שוורץ, שפורסמו וממשיכים להתפרסם. כל בר-בירב יודע, שבמילונים ניתן להשתמש כדי למצוא בהם קווים מנחים באשר למשמעויות הנכללות בהם, אך אין הם מהווים תחליף לערותה של הלשון עצמה, כפי שהיא משתקפת בספרותה של אותה לשון. כאשר ניתן להוכיח כי משמעות מסויימת, הבאה לידי ביטוי בהקשר ברור בספרותה של אותה לשון, אינה מוזכרת במילון זה או אחר, הדרך הנכונה היא לעדכן את המילון, ולא לטרס ולעוות את משמעות ההקשר, כדי להתאימה לאלה המצויות במילון. ומה שנכון באשר למילונים נכון אף לגבי תרגומים, שאף הם, מלאכתם של בני תמותה מה⁷.

7. מה פירוש "המילון היווני-אנגלי הסטנדרטי" ר'התרגום האנגלי הסטנדרטי (Loeb Classical Library) (עמ' 232)? השימוש במונח המעורפל "סטנדרטי" לכינוי ספר עור שמתברר זה או אחר רוצה להתלות בו כאילו היה מקור סמכות שאין עליו עוררין אינו מועיל למחקר המדעי, וזאת בלשון המעטה. כאשר מדובר בניינים הקשורים בטקסטים עתיקים, מקור הסמכות הראשון והעיקרי הוא הטקסטים עצמם. שוורץ מוסיף לגבי התרגום האנגלי "הסטנדרטי": "ונראה לי שתרגום זה מדויק".

יוחנן גלוקר ודב רוזין

הדרגמות, שאליהן מפנה בריכוכבא (שם, עמ' 226, הערה 24), לצורך הוכחת זענתו, כי המלה הנרונה היא גם בעלת הוראה מרחיבה, קולעות במיוחד, בהיותן לקוחות זן השימוש שעושה במילה κατοικία סטראבון עצמו, הוא ולא אחר, הסופר שאודותיו נסב דיוננו כאן. לא זו אלא אף זו, שבשתיים מהן מצטט הוא דבריהם של סופרים יוונים אחרים, שכתבו זמן רב לפניו, ומתוך הנחה שלא סטה מנוסח המקור בשני המקרים, ניתן למצוא כאן חיזוק לסענה, כי השימוש במילה הזאת במשמעותה המרחיבה היה מקובל למדי במשך דורות רבים. במקום האחד מביא הוא את דבריו של הקאטאיוס ממיילטוס, המדבר על כך, ש"יוון כולה הייתה פעם 'קטאיוקיה' של הברברים" (1, 7), ואילו במקום אחר אומר הוא, בשמו של סקילאקס מקאריאנדה (Scylax Caryandeus), כי "ביתנייה היתה 'קטאיוקיה' של המסיים" (שם, י"ב, 8, 1), ואף כי לא ברורה כאן זהותו האמיתית של הסופר שאת דבריו ייחס סטראבון לסקילאקס, ברור שמדובר במקור שנכתב זמן ניכר לפניו. כיוצא באלה אף הדרוגמה השלישית, שעל-פיה צפונה של ארץ הספר ההררית שבין ארמניה לאֶטרופאָנָה, באזור בו זורם האַראַקְסֶס (Araxes), הינו ה'קטאיוקיה' של כמה עממים שוכני הרים (י"א, 13, 3). הפעם נאמרים הדברים בשמו של סופר רומי, קווינטוס דֵּלְיוֹס (Q. Dellius), שהיה אחד ממצביאי של מארקוס אנטוניוס במלחמתו נגד הפרתים, וסטראבון עצמו הוא האחראי, כנראה, לגירסה היוונית של דבריו. בכל שלושת המקרים הללו אין כל דרך להבין את הוראת המלה הזאת אלא כמקום: מקום מושבו של ציבור אנשים גדול ורב, מקום המתפרש על-פני שטח נרחב, כרי אזור או ארץ שלמה.

יתירה מכך, דוקא בהסתמך על הדרוגמה הראשונה ניתן להוכיח, שאף המילון שעליו מסתמך שוררץ היה מודע היטב למשמעות זו של המלה ואין הוא מתעלם ממנה כלל. אחת מהגדרותיה המובאות על-ידי היא habitation, ולהדרגמתה של משמעות זו מפנה הוא בדיוק נמרץ לדוגמה הראשונה מאלו שנמנו לעיל, אלא שאת מראה המקום שלה נתון הוא דוקא באמצעות מספרה הסדורי בקובץ הפראגמנטים של הֶקָטָאִיוֹס מִמִּילְטוֹס (Hecataeos Milesios, 119 = F. Jacoby, FGH I, p.23). בהציעו את התרגום האנגלי habitation למלה 'קטאיוקיה' בהקשר זה התכוון כנראה לאחת ממשמעויותיה המקובלות של המלה הזאת בשפה האנגלית, כפי שהיא ניתנת ב" Oxford English Dictionary, 2nd ed., vol.VI (1989), p.993, s.v. 'habitation', "a place of abode or residence either a region or a country inhabited etc." נכון הוא הרבר, שיש לה למלה habitation גם משמעויות אחרות, אך קשה מאוד יהיה לערער את הסענה, שוהי משמעותה המתאימה לשלוש המובאות דלעיל מדברי סטראבון. על משפט המצוטט מתוך סטראבון על-ידי יוספוס בסעיף העוקב למשפט הנדון על-

האם העובדה שהוא כונה "סטנדרטי", בצירוף מה שנראה לו לדינאל שוררץ, די בהם כדי להוכיח לקורא כי אמנם תרגום זה מדויק? ועד מתי נחשב ספר זה או אחר ל"סטנדרטי"? שהרי ספר השימוש הנפוץ ביותר היום יהיה, בעוד שנים אחדות, לספר מיושן שרק חוקרי תולדות המקצוע יעסקו בו – ואילו המקורות (בתקונים מסוימים הנבועים ממידע חדש או מתגליות חדשות) ימישכו להיות הבסיס לכל מחקר.

ססא

תיקוני טקסט שגויים

ירינו (קדמוניות היהודיים, י"ד, 117-118), מבקש שוורץ לבסס את הטענה, שכוונת הכתוב במלה 'קטאויקיה' בהקשר זה אינה לקרקע אלא לאנשים, ולקבוע בהסתמך על טענה זו, כי הנאמר במובאה זו "עומד בניגוד גמור לדברי בריכוכבא". להלן המובאה של יוספוס מתוך סטראבון בתרגום הקרוב ער כמה שאפשר למילולי: "במצרים התעצם העם הזה, משום שהיהודים היו מצריים לכתחילה, ומכיוון שהיוצאים משם קבעו את ה'קטאויקיה' שלהם בקרבת מקום (κατοικίαν τοῦς) καὶ διὰ τὸ πλεονεξίαν θέσθαι τὴν κατοικίαν τοῦς) (קדמוניות, י"ד, 118)⁸. מתוך ההקשר הרחב יותר של הנאמר כאן ברור שהכוונה היא בריוק נמרץ למה שמבקש שוורץ לסתור, והיינו לכך, שהטריטוריה אותה בחרו למושבם — ארץ ישראל — קרובה למצרים.

ג. המלה *χωρίς* כתואר פועל אצל סטראבון.

שימושה של המלה *χωρίς* ומיקומה במשפט המצוטט עליידי יוספוס מדברי סטראבון אינם נראים לו לשוורץ, ולפיכך מצביעים הם לדעתו על שיבוש בטקסט, שיש לתקנו באמצעות החלפת המלה *χωρίς* ב'*χωρᾶς*'. לא נתקרה דעתו גם לאחר שהצביע בריכוכבא על כך, שדברים המצוטטים מכתבי סטראבון יש להשוות מבחינה לשונית בראש ובראשונה עם מה ששרר מכתבים אלה, ולא עם מה שנכתב עליידי יוספוס עצמו, וכי השוואה כזו אינה חושפת כל מוזרות מיוחדת בשימושה של המילה הנדונה במשפט המצוטט. שוורץ מטרב להסתפק בעובדה, שהתכחש לה אינו יכול, שאחד מהמקומות עליהם מצביע בריכוכבא ב'גיאוגראפיקה של סטראבון (ד, 6, 4), מהווה מקבילה משכנעת למשפט שלנו, שהרי אף בו מופיעה במילה *χωρίς* במשמעות "בנפרד" בסוף אבר במשפט מחובר. להבהרת העניין, נצטט את שני המשפטים הללו זה לצד זה:

סטראבון, ד, 4, 6: "ואלה אשר נפלה ביניהם מחלוקת בעניינים כלשהם, מגיעים לשם, ולאחר שהניחו לוח במקום גבוה, מטילים הם עליו עוגות שעורים, כל אחד משניהם בנפרד" וגו' (τοὺς οὖν περὶ τινῶν ἀμφισβητητοῦντας, ἀφικόμενους) *χωρίς* δεῦρο ἐφ' ὑψηλοῦ τόπου σάνιδα θέντας ἐπιβάλλειν ψαιστά, ἐκάτερον (והמשך הדברים, באבר חדש ועצמאי של המשפט המחובר, מתואר אופן ההכרעה במחלוקת, על-פי הצורה בה נוהגות הציפורים בעוגות השעורים של שני בעלי המחלוקת).

ולעומתו, המשפט שבריונו, כפי שהוא מובא במהדורתו המדעית של Niese, בתרגום המוצע לו עליידי בריכוכבא, אגב ויתור על הערות הבהרה בסוגריים, שאינן נחוצות לעניינו, פרט להשלמה אחת, שבמקור מובנת היא היטב מתוך ההקשר: יוספוס, קדמוניות, י"ד, 117: "על כל פנים, במצרים נמצא תחום מושב של יהודים שהוקצה [להם] בנפרד", וגו' (ἐν γούν Αἰγύπτῳ κατοικία τῶν Ἰουδαίων ἐστίν) (ἀποδεδειγμένη *χωρίς*, κ.τ.λ. המחובר, שעניינו חלקה של אלכסנדריה, אשר תחום למושבם של היהודים).

8. התרגום הזה מבוסס אמנם על תיקון טקסטואלי של Bekker, הקרא *θέσθαι* במקום *ἔθεσθαι* שבכתבי היד, אך מקרה זה מהווה דוגמא לתיקון טקסטואלי מוצדק ונחוץ, שהרי צורת ה-

שכס

יוחנן גלוקר האב רוכין

כמי שכפאו שר מודה שוורץ, שהמשפט המצוטט לעיל מתוך סטראבון מעיד על כך, שסופר זה "יכול היה להשאיר את תואר הפועל $\chi\omega\rho\acute{\iota}\varsigma$ לבדו בסוף איבר של משפט (עמוד 321)". לכאורה ניתן היה להסתפק בכך, שהרי אף במשפט המצוטט אצל יוספוס אין אנו עוסקים אלא בדברי סטראבון, וגם אילו אמורים היו הדברים במורות סגנונית המיוחדת רק לו, די לנו בעובדה, כי אכן מצאנוה בכתביו. תחת זאת מנסה שוורץ להבחין הבחנה דקה באשר למקומות האחרים, עליהם מצביע בר"כוכבא. נכון הוא הדבר, אליבא דשוורץ, שבכל המקומות הללו מופרת המלה $\chi\omega\rho\acute{\iota}\varsigma$ מהפועל אותו היא מתארת, אך בכל המקרים הללו "אף שתואר הפועל מתאר פועל שקדם לו, הוא נקרא עם מה שבא אחריו"⁹. לא זה המקום לניתוח לשוני של כל המובאות הללו. נציין רק שאין דין המבנה המשמשות להדגשת הניגוד או הריחוק בין שני מושאים של אותו הפועל, המושפעים ממנו כל אחד בנפרד ($\chi\omega\rho\acute{\iota}\varsigma$), כדין המקרה, בו מופיעה המלה $\chi\omega\rho\acute{\iota}\varsigma$ בבירור בסוף האיבר, אך לצידו של תואר פועל אחר, המופיע אחריה באותו משפט. הוא הדין במבנה הלקוח מסטראבון, ה, 6, 19: "שאר גופו נקבר בגרָטוס, ואילו ראשו, בנפרד ($\chi\omega\rho\acute{\iota}\varsigma$), בטריקורִינתוס". כאן משמשים תאור האופן $\chi\omega\rho\acute{\iota}\varsigma$ ותאור $\epsilon\nu \text{ Τρικορύνθῳ}$ (בטריקורִינתוס) כתאורים שווי ערך לפועל "נקבר" ($\alpha\psi\eta\nu\alpha\iota$), כאן בצורת ה־infinitivus), שניהם בסוף האיבר, ובאופן שהשמת אחד מהם לא תגרום למבנה כולו לאבר כל משמעות. קשה אפוא לקבל את את קביעתו של שוורץ, שמקרה זה מוכיח את הכלל שקבע, כי תואר הפועל $\chi\omega\rho\acute{\iota}\varsigma$ "נקרא עם מה שבא אחריו". נהפוך הוא, דוקא הרגומה הזאת מוכיחה שוב עד כמה טבעי הוא מיקומה של המלה $\chi\omega\rho\acute{\iota}\varsigma$ בסופו של מבנה.

מהיכן נובעת בכל זאת תחושתו של שוורץ, כי הופעתה של המלה $\chi\omega\rho\acute{\iota}\varsigma$ כתואר פועל מבורר בסוף מבנה מעוררת טעם לואי של מוזרות? נראה ששוב יש לתלות את האשם בנטייתו לראות במילונים ובלקסיקונים מודרניים דברי אוריים ותומים, וסימוכין

infinativus futuri של הפועל $\epsilon\acute{\iota}\mu\iota$ אשר בכתבי היד אינה משתלבת בהקשר זה לשום רצף בעל משמעות סבירה.

9. נעיר כאן גם על חוסר דיוק מסוים בדרך שבה מצטט שוורץ – בסובתו או שלא בסובתו – את מאמרו הקודם. במאמרו ב"ציון" סד, ב, עמוד 231, הוא כותב: "בדברי שלי על מיקום תואר הפועל $\chi\omega\rho\acute{\iota}\varsigma$ לא כתבתי שהוא בא תמיד לפני הפועל, אלא שמלה זו 'באה תמיד לפני הדבר שהיא מתייחסת אליו (עמ' 8: ההרגשה אינה במקור)". (דברי שוורץ כאן מתייחסים למאמרו ב"ציון סב, א, עמוד 8: ההרגשה צָקָה היא שלנו). אמת נכון הדבר. אך כמה שורות לאחר מכן, בעמודים 8-9 של אותו מאמר, כתב שוורץ: "בכל 'קדמוניות היהודים' מופיעה המלה כשימוש זה רק פעם אחת, ב'קדמוניות' יז, 308, ואף שם [ההרגשה שלנו] לפני הפועל [כניל] שהיא מתייחסת אליו [כניל]". מי יוכל להאשים את הקורא התמים, אם יבין, כדבר הלמד מענינו, כי לא בא אותו חלק משפט המתחיל ב'ואף שם' וממשיך במלים "שהיא מתייחסת אליו", אלא להמשיך ולפרש את המשפט בעמוד 8, שגם בו הופיעו המלים "שהיא מתייחסת אליו": אמור מעתה, היינו "הדבר" היינו "הפועל".

תיקוני טקסט שגויים

שטג

שאינן לערער אחרייהם. נכון הוא הרבר, שהופעתה של המלה $\chi\omega\rho\acute{\iota}\varsigma$ מבודדת בסוף איבר או משפט אינה שכיחה, ביחוד לא ברובד הקלאסי של השפה, אשר דוקא אותו נוטים המילונים לשקף¹⁰. יחד עם זאת, כבר אמרנו די כדי לבסס את הטענה, כי לא מדובר כאן בכלל לשוני שאינן ממנו כל חריגה, וכי שימוש זה של המלה $\chi\omega\rho\acute{\iota}\varsigma$ אינו נוגד את רוח השפה היוונית, עם כל היותו בלתי רווח, ודומה שמדובר כאן בעצם בשאלה של סגנון אישי. מה שהיה מקובל על סטראבון ולא נראה מוזר בעיניו במאה הראשונה לסה"נ, היה מקובל, למשל, גם על פלוטינוס, ולא נראה מוזר בעיניו במאה השלישית לסה"נ, והדוגמאות רלהלן תוכנה:

פלוטינוס, ו, 7, 2, 1-4: "לפיכך יוכל אדם ללמוד גם מכאן על אודות טבע השכל, שאותו רואים אנו יותר מאשר את הרברים האחרים, אך אין אנו רואים עד כמה גדול הוא עניין השכל. שהרי מודים אנו כי מחזיק הוא את ה'מה' ($\tau\acute{o}\dots\acute{o}\tau\iota$), אך לא את ה'למה' ($\tau\acute{o}\dots\delta\iota\acute{o}\tau\iota$), או אם אמנם מודים אנו בכך, הרי זה בנפרד ($\eta\acute{\iota}, \epsilon\acute{\iota} \delta\acute{o}\iota\eta\mu\epsilon\nu, \chi\omega\rho\acute{\iota}\varsigma$)".

פלוטינוס ו, 9, 5, 16-18: "שהרי אין הוא [השכל] נחלק, כפי שנחלקים הרברים ($\lambda\acute{o}\gamma\omega\iota$) שכבר הוכנו, דבר דבר בפני עצמו, ואין הרברים המצויים בתוכו מעורבים, שכן כל אחד מהם נובע בנפרד ($\pi\rho\acute{o}\epsilon\iota\sigma\iota \gamma\acute{\alpha}\rho \acute{\epsilon}\kappa\alpha\sigma\tau\omicron\nu \chi\omega\rho\acute{\iota}\varsigma$)".

כדי שלא להלאת את הקורא, הבאנו כאן רק את הדוגמאות המובהקות ביותר, אשר בהן מופיעה אצל סופר זה המלה $\chi\omega\rho\acute{\iota}\varsigma$ מבודדת, בסוף משפט ממש, אף כי מצויות אצלו דוגמאות נוספות, בהן מופיעה מלה זו בסוף מבנה, שאינן כל רציפות בינו לבין מה שבא אחריו, מהסוג הנדרש על ידי שורץ, רציפות אשר יהא בה כדי לאלצנו לקרוא אותה "עם מה שבא אחריה".

מכל מקום, ברור שאינן כל פגם לשוני מהותי בשימושה של המלה $\chi\omega\rho\acute{\iota}\varsigma$ כתואר פועל ובמיקומה במשפט הנרון — ודאי לא עד כדי הצדקתו של תיקון טקסטואלי. מבחינה זאת עדיפה תחושתו הלשונית של Niese אשר הותיר את הטקסט ללא שנוי במהדורתו, על פני תחושתם הלשונית של מלומדי המאות הי"ח-י"ט, אשר לה מייחס שורץ משקל כה רב.

ולסיכומו של עניין זה יש לומר אף זאת: המלה $\chi\acute{\omega}\rho\alpha$ מהלכת ככל הנראה קסמים על שורץ, הן כניגוד לפוליס של אלכסנדריה, והן כמלה המתאימה בעיניו להקשר העניינים במשפט הנרון על-ידינו יותר מאשר המלה "קטאויקה", בהוראתה המרחיבה. לפנינו דוגמה מובהקת לשיקולים של טעם אישי, אשר אינם מצדיקים בשום פנים ואופן את התערבותו של מהדיר כלשהו בטקסט, שמכל בחינה אחרת נראה נקי מכל רבב. אם מסרב טקסט מוצק וברור להכנס לתוך דפוסייה של היפותיזה זו או אחרת, יש לבקש תקנה להיפותיזה, ולא לטקסט.

10. אף כי המקומות מהירוורוס ותוקידידס, המובאים במאמרו של בריכובא, הערה 6, די בהם כדי להמחיש את גמישות מיקומה של המילה הזאת במשפט גם ברובד הקלאסי של השפה.

ד. עוד לשאלת ה־perfectum הפריפראסטי לעומת המשפט הדרגריעני.

התרגום המוצע על ידי בר כוכבא למשפט שנרון על ירינו מאפשר את השארתו על כנו, ללא כל תיקון טקסטואלי. תרגום זה מבוסס על ההנחה שהצירוף $\acute{\epsilon}\sigma\tau\acute{\iota}\nu$ הישירה $\acute{\alpha}\pi\omicron\delta\epsilon\delta\epsilon\iota\kappa\tau\alpha\iota$, אלא חלק ממבנה דרגריעני, בו משמש הפועל $\acute{\epsilon}\sigma\tau\acute{\iota}\nu$ כנשוא בפני עצמו, המתייחס אל נושא המשפט, $\kappa\alpha\tau\omicron\iota\kappa\acute{\iota}\alpha$, בהוראת "ישנה", "נמצאת", או "קיימת" (כלומר: ישנה/קיימת קטאיokia) ואילו הבינוני $\acute{\alpha}\pi\omicron\delta\epsilon\delta\epsilon\iota\gamma\mu\acute{\epsilon}\nu\eta$, המתאים לנושא המשפט במגדר, מספר ויחסה, מתייחס אליו באורח פרידיקאטיבי, כלומר ניתן לפתח אותו בתרגום לפסוקית של זיקה, הכוללת נשוא משלה, ללא קשר עם הפועל $\acute{\epsilon}\sigma\tau\acute{\iota}\nu$. מדובר כאן במבנה פשוט למדי, אשר כל תלמיד שנה ב' במכינה ליוונית לומד להכירו. התרגום המתקבל — "במצרים נמצא תחום מושב של יהודים שהוקצה להם בנפרד" — נראה פשוט והגיוני. מבוסס הוא על כללי דקדוק פשוטים, השווים לכל נפש, ובעצם עובדה זו מדגיש הוא שוב עד כמה מיותרים המאמצים לתקן את המשפט שבמקור. לא נחזור כאן במפורט על כל הטיעונים המאשימים לדעת בר כוכבא את הנחתו, כי לפנינו משפט דרגריעני, והמבוססים על מחקריהם של חיים רוזן ואחרים. שוורץ איננו מתמודד עם הטיעונים הללו כשלעצמם. תחת זאת מצביע הוא על "הבדל קוביטי... מהותי" בין אחת הרוגמאות המובאות על-ידי בר כוכבא לדרך בה משתמש סטראבון בפארטיקיפיום הפרפקטי הפאסיבי של הפועל $\acute{\alpha}\pi\omicron\delta\epsilon\acute{\iota}\kappa\nu\mu\iota$ (גיאוגרפיקה, ט"ז, 4, 6) לבין שמושו במשפט שלנו. ושוב נחסך כאן מהקורא חזרה מפורטת ומיגעת על פרטי הטיעון. עיקרו מתמצה בכך, שבעוד שברוגמה רלעיל נברל הפארטיקיפיום מנושא המשפט במגדר, מספר ויחסה, הרי במשפט שלנו זהה הוא לנושא בשלושת המאפיינים הללו. מסקנתו של שוורץ מההברל המרעיש הזה אינה ברורה. אין לנו אלא להסכים עמו, שברוגמה מתוך סטראבון אין כל דרך אחרת להבין את המשפט אלא כמבנה דרגריעני. ברם דומה שכאן מתפרץ הוא אל רלת פתוחה. הקווים המנחים שעליהם מצביע בר כוכבא בעקבות חיים רוזן מטרם היא בריוק נמרץ לסייע בהבחנה בין פארטיקיפיום פרפקטי במבנה פריפראסטי לבין שימושו במשפט דרגריעני דוקא במקרים של זהות בינו לבין נושא המשפט במגדר, מספר ויחסה, ולכן קשה בהם לכאורה יותר ההבחנה בין שתי האפשרויות. מן הראוי אפוא להקשות על שוורץ, האם נובע מהשוואתו הפוכו של דבר לגבי המשפט שלנו, הווה אומר, שאין כל דרך אחרת להבינו אלא כמשפט בעל נשוא אחר, שאינו אלא הפועל $\acute{\alpha}\pi\omicron\delta\epsilon\acute{\iota}\kappa\nu\mu\iota$ בצורתו הפריפראסטית של הפרפקטום (כלומר $\acute{\epsilon}\sigma\tau\acute{\iota}\nu$ $\acute{\alpha}\pi\omicron\delta\epsilon\delta\epsilon\iota\gamma\mu\acute{\epsilon}\nu\eta$ בריבור אחר, כפועל פריפראסטי)? וזאת על אף שהקווים המנחים עליהם מצביע בר כוכבא מחזקים עד מאד את ההנחה כי המשפט שלנו הוא משפט דרי גריעני? את הסענה מרחיקת הלכת הזאת לא מעז להעלות אפילו שוורץ. נהפוך הוא: לקראת סוף מאמרו מורה הוא למעשה כי המשפט שלנו יכול להיות מבוסס על מבנה דרי גריעני, ואף מנסה להציע תרגום המבוסס על מבנה זה, אשר יהלום את הצעת התיקון

תיקוני טקסט שגויים

שסה

שלו¹¹. לשם מה כל הטורח הזה? אם ניתן להבין את המשפט באורח טבעי וישיר כמות שהוא, לשם מה התיקון? שמא משום חררות התיקון לשם תיקון בלבד? ייאמר איפוא לסיכום: אף כי דורות של מלומדים טרחו סביב משפט זה והציעו תיקונים מתיקונים שונים, נראה שאין בו רבב כדרך מסירתו בכתבי היד. כל הצעה חדשה לתיקון טקסטואלי מיותרת, ביחוד אם משבשת היא את הטקסט במבנה שאינו תואם את רוח השפה, וחבל על כל מאמץ להצדיקו בנימוקים המתעלמים ממשמעות מוכחת של מלה מרכזית בטקסט, מעלים טענות שגויות על פניהן מתחום הרקרוק היווני, ומעוותים בכוח מבנה תחבירי פשוט ונהיר, אך ורק כרי לחזור לנקודת המוצא השגויה, שיש בכלל צורך בתיקון.

11. עמוד 233: "במצרים יש קסאייקיה של היהודים שהוקצתה להם מן המדינה". ובכן, משפט דוגרעיני ברור: "יש" כנשוא אחר, "שהוקצתה" כנשוא שני. ההבדל המשמעותי היחיד בין תרגום זה לתרגום המוצע עליי בר-כוכבא הוא "מן המדינה", במקום "בנפרד" (הצעתו לקרוא $\chi\omega\rho\alpha\varsigma$ במקום $\chi\omega\rho\iota\varsigma$). אגב, מאימתי $\chi\omega\rho\iota\varsigma$ היא "מדינה"?

תוכן העניינים של גיליון 36 של קתרוסיס
טבת תשפ"ב / דצמבר 2021

דבר המערכת

דבורה דימנט

על ספרו של דוד ביאל, גרשום שלום

מאיר בר־אילן

על ספרו של חגי ארליך, ים סוף־הים העצוב

יואב דותן

בית המשפט העליון כמנגנון תיקון דמוקרטי

על ספרו של עמיחי כהן, מלחמות הג"ץ

יוסי גולדשטיין

מדינה בכל מחיר

על ספרו של תום שגב, מדינה בכל מחיר: סיפור חייו של

דוד בן־גוריון

היסטוריה

מנחם קלנר

על ספרה של שרה סטרומה, הרמב"ם בעולמו

רוני ויינשטיין

על ספרם של ירון בן נאה, חגי פלאי, ומשה אידל (עורכים),

ר' יוסף קארו: היסטוריה, הלכה, וקבלה

זכרון לראשונים: יהושע בלאו

חגי בן שמאי

על יהושע בלאו

יהושע בלאו

על מהדורה חדשה ותרגום חדש של מורה נבוכים מאת דוד קפאח

(לשוננו, כרך מ"ב תשל"ח)

Katharsis

A Critical Review in the
Humanities and Social Sciences

Issue #37

September 2022

Editors: Amos Edelheit, Yehuda Friedlander,
John Glucker, Alon Harel, Avshalom Laniado,
Yosef Liebersohn, Doron Mendels

Advisory editorial board: Rachel Birnbaum,
Oded Heilbronner, Asa Kasher, Elisha Kimron,
Noam Mizrahi, Alexander Rofé, Hannah Rosén,
Raymond Scheindlin, Moshe Shokeid,
Emanuel Sivan, Daniel Sperber, Meir Sternberg,
Eyal Zamir.

Correspondence should be addressed to:
Yosef Liebersohn, 13 Hatekufa St.,
Jerusalem 9262813, Israel

e-mail: Yosef.Liebersohn@biu.ac.il
Visit our website: www.katharsis.co.il

Design: Meir Sadan

Printing: Touch Print, Tel Aviv

ISBN 978-965-540-995-6

Publisher: Mezaref – non-profit organization
#58-141-192-4 in collaboration with Carmel
Publishing House, Jerusalem, with the support
of the Ministry of Science, Culture and Sport
and the Faculty of Humanities,
Bar-Ilan University

© All rights reserved, 2022

katharsis

A Critical Review in the
Humanities and Social Sciences

Issue #37
September 2022

Dov Shwartz

Arnon Atzmon, *'My Children, Read this Passage Every Year': Composition and Meaning in Pesikta De-Rav Kahana*, The Magnes Press, 2021

Atzmon's book discusses a few central questions and issues in the area of Jewish preaching. Is there a concrete link between ancient and medieval, as well as modern, sermons? The fact is that scholars since Leopold Zunz have not distinguished between the various periods of preaching. Midrash, for example, is *not* a medieval or modern *derasha*. But the main problem concerns the identity of the editor(s) of the midrash. Actually there were two different editors. The first was probably the preacher himself, the Rabbi (*tana* of *amora*) who stood in front of his congregation and preached. He then reduced his sermon to a few sentences, as it now appears in the Talmud or midrash. The second editor made a collection of such sayings and produced it as a midrash. Atzmon's book analyses only the work of the second editor. This is good enough as an insight into the world of the second editor, it is about time to reconstruct the work of the first one.

Dina Berdichevsky

The arrow and the map of literary
historiography:

On Hamutal Bar Yosef's *The Russian Context of Hebrew Literature* and Lilah Netanel's *Shneour*

The essay discusses two books published in recent years. One is Hamutal Bar Yosef's *The Russian Context of Hebrew Literature* (2021) which presents a series of studies on the topic written during four decades starting from the 1980s. The second Book is Lilah Netanel's new study *Shneour* (2019) which delves into the artistic biography in of the Hebrew and Yiddish writer and poet Zalman Shneour, analyzing it in relation to Shneour's unique poetics. In almost every aspect (of historical literary scope, form and style) these are two entirely different studies. Yet they do deserve, I argue, to be discussed one against the other, due to their distinct and original position vis-à-vis the scholarly tradition of national literary historiography to which they both, at least partly, belong. This discussion aims to shed light on several aspects of their originality by placing them too (i.e.: the two books) in their generic-historical context.

Zeev Gries

The rediscovery of Rabbenu Tam: Rabbi Isaac Hirsch Weiss and the sages of the Viennese Jewish Seminary

In his seminal book: *Rabbenu Tam: Interpretation, Halakhah, Controversy*, Avraham (Rami) Reiner offers a portrayal of the figure of Rabbenu Tam, the grandchild and successor of Rashi, in the most comprehensive manner possible. Keeping in mind his predecessors' contribution to the study of Rabbenu Tam's biography and scholarship, he transcends their limits and presents a penetrating study of the intellectual circles he lived in, and his methods in his Talmudic studies and work as a leading Jurist and the major rabbinic authority of his era in France and Germany. Reiner fully acknowledges his debt to the scholars whose work was available to him during the period of over twenty years which he invested in studying the works and history of Rabbenu Tam.

One of the major early modern works dedicated to a thorough research of Rabbenu Tam's contribution to the study of the Jewish oral Torah was the pioneering work of Rabbi Isaac Hirsch Weiss. Weiss's career since he arrived in Vienna in 1864, is described briefly in Reiner's book. The focus of the book is to be found in an analysis of Weiss's memoirs published as a book: *My Memoirs* (in Hebrew) towards the end of Weiss's life. This book is a goldmine for the history of the Jewish enlightenment and Torah learning among the non-Zionist Jewish orthodoxy in Bohemia, Moravia, and Hungary, especially during the first half of the nineteenth century. Curiously enough, the fascinating memoirs were completely ignored, or neglected, by almost all the major researchers

of Jewish “Haskalah”, before the establishment of the state of Israel and afterwards

Rachel Birnbaum

Many, Y. Baruch., *Marci Valeri Martialis Acetum: Epigrammata Selecta*, Carmel, 2021, 159 pages.

This critical review deals with Baruch Many's rendering into Hebrew of a selection of 150 Latin epigrams by the most brilliant Roman epigrammatist Marcus Valerius Martialis ('Martial') out of Martial's 1520 epigrams handed down to us and titled *Epigrammaton Liber* (or *Liber de Spectaculis*). Since Baruch Many claims that he has 'translated' (in Hebrew: ('תַּרְגָּם' Martial's epigrams 'from the Latin', the introductory part of this review is concerned with a brief survey of a few ancient and modern definitions and criteria by which poetry and prose rendering might be analyzed, the criteria being literal, paraphrastic (=imitative) and adequate. This introduction is followed by an analysis of Baruch Many's rendered epigrams according to the most prevalent criterion nowadays, i.e. adequacy, which *per definitonem* is the reconstruction of the referential information in the original text. The analysis of Many's 'translated' epigrams yields quite disappointing results: apart from scarcely adequate *purpurei panni* (for 'purple patches', see Horace, *The Art of Poetry*, 14-23) most of the epigrams tend to be paraphrastic rather than adequate. In other respects as well, Martial's consummate art is far from being reflected in this rendering: the rhyming, chosen by Baruch Many (a far smaller effort than using Martial's diverse complex meters), is quite poor and generally sacrifices the original meaning for the sake of a rhymed 'punch line'; names of addressees, that enhance realistic credibility in the original text, are usually omitted; colloquial

words, which Martial admittedly employs but are poetically justified, are misplaced by the translator. However, the outer appearance of the book is pleasant, especially recommendable is the printing of the Latin text below the Hebrew translation, which, alas for the translator!, enables the reader to immediately notice the shortcomings of the translation.

Remembrance of Former Generations

Zeev Rubin (1942-2009)

In this issue we commemorate the historian Zeev Rubin, who was born in Kiryat Bialik in 23 September 1942 and died in Kfar Sava, where he had lived for many years, in 28 May 2009 (Shavuot Eve of the year 5769). Zeev Rubin, whom everybody used to call Zeevik, grew up in Netanya, where he graduated from high school. In 1961 he began his studies in the departments of history and English language and literature in Tel Aviv University. At first, he intended to work as a teacher of English in a high school, yet his excellence as a student of history attracted the intention of his teachers, such as Zvi Yavetz, Shalom Perlman, and Chaim Wirszubski of the Hebrew University of Jerusalem, in whose courses he took part. He was then sent to pursue his studies in Oxford University, and in the years 1967-1971, as a student of Brasenose College, he wrote a DPhil (*Supernatural and Religious Sanction of the Emperor's Rule under the Severi, A.D. 193-217*). He then returned to Israel and began to teach in the department of history in Tel Aviv University. This was the beginning of a long teaching career which ended with his untimely death. He taught mainly the history of the Graeco-Roman world, from Archaic Greece to the fall of the Roman empire, but also the history of the Middle Ages. Over the years, he taught several generations of students and trained many of them for higher degrees in various subjects.

At first, his research dealt with the history of the early Roman empire, a period on which he published sev-

eral articles as well as a book based upon a part of his DPhil. Later, he turned to the study of the period nowadays called "Late Antiquity", and over many years of research, he dealt with a variety of topics, and especially with the relations between the Roman empire and its Eastern neighbour, the Sassanid kingdom of Persia. Thus, he followed a path taken by few historians of the Graeco-Roman world and established himself as an internationally recognized specialist in the history of late antique Persia. No wonder that shortly after his death, two of his colleagues in this field edited a collection of articles in his memory.

Though he was one of the founders of *Mezaref* as well as a member of the Advisory Editorial Board of *Katharsis*, Zeevik seldom published reviews (yet he never refrained from just and honest criticism in his research). At the beginning of his career, he published in English a book review of Anthony Birley's *Septimius Severus The African Emperor* (*Journal of Roman Studies* 64 [1974], pp. 231-233), and this review is published here in a Hebrew translation. We also reproduce here the review article "tikunei text shguim", which he coauthored with John Glucker (originally published in *Sinai*, 126-127 [2001], pp. 354-365), and conclude with an article on his contribution to the research on the history of the later Roman empire by his former student and colleague, Avshalom Laniado.

For obituaries on Zeevik, see:

- רב מספר הטובים שיאבלו עליו", הארץ, 28 ביוני 2009
- "דבר המערכת", קתרסיס, גליון 11, אביב תשס"ט, 2009, עמודים 5-6.
- Miriam Frenkel and Yaacov Lev, in *Charity and*

Giving in Monotheistic Religions, Berlin – New York 2009, pp. VII-VIII.

- Parvaneh Pourshariati, in *Review of Middle East Studies* 43 (2009), p. 300-302.
- Fergus Millar, in *Scripta Classica Israelica* 29 (2010), pp. 149-150.
- Josef Wiesehöfer – Henning Börm, “Vorwort”, in *Commutatio et Contentio: Studies in the Late Roman, Sasanian, and Early Islamic Near East in Memory of Zeev Rubin*, Düsseldorf 2010, pp. VII-IX (with a list of his publications on pp. 409-412).